

TÓKA GÁBOR

A kakukk fészke

PÁRTRENDSZER ÉS TÖRÉSVONALAK MAGYARORSZÁGON¹

1990 táján a hazai pártrendszerrel foglalkozó publicisztikai és tudományos igényű írásokban gyakorta megfogalmazódott az az állítás, miszerint az újonnan létrejött kelet-európai pártrendszerek alapvető átrendeződésnek néznek elébe, ami — legalábbis akkor, ha a tulajdonviszonyok és a társadalmi struktúra feltételezett átalakulása lezajlik — egy a gazdasági javak, terhek, pozíciók elosztásával kapcsolatos konfliktusok köré rendeződő megosztottság kikristályosodásához fog vezetni. Az azóta eltelt rövid időszak fejleményei aligha sokatmondóak egy ilyen átalakulás valószínűsége tekintetében. Mivel minden pártrendszer a környezetéhez való folyamatos adaptációra kényszerül, megítélésem szerint sem annak az állításnak nincs különösebb heurisztikus érteke, hogy nagy változások lesznek, sem pedig annak, hogy lényegi változás már nem várható. Ezért a jelen tanulmány csak ahhoz kíván hozzászólni, hogy törvényszerű-e a fent jelzett irányú fejlődés, és hogy *milyenfajta* korlátja *van* (nem pedig: *mennyi lehet*) a későbbi változásoknak.

A fenti predikció hivatkozási alapja általában az a vélelem, hogy a nyugat-európaiakkal és az észak-amerikaiakkal összehasonlítva a magyar pártoknak nincsenek szocio-demográfiai jellegzetességek és politikai attitűdök alapján jól azonosítható szavazótáboraik, még ahhoz képest sem, mint amennyire a pártok rövid múltja alapján esetleg várható lenne. Azaz: nincs jelen a Nyugaton dominánsnak tekinthető hagyományos bal-jobb

tagoltság. Ugyanakkor a pártelitek szintjén túl olyan alternatív rendezőelvek kikristályosodása sem figyelhető meg, amelyek e tagolódás kifejlődését gátolhatnák. E tanulmány gondolatmenete két megfontolásra épül: 1. az első jelenségre adott magyarázat egyben választ adhat a későbbi változások szükségszerű jellegének kérdésére is; 2. a második állítás esetleges cáfolata egyben bizonyos korlátokat állapít meg azzal kapcsolatban, hogy magyarországi pártversengésnek egyáltalán domináns ideológiai dimenziójává válhatnak-e a materiális érdekkonfliktusokkal kapcsolatos kérdések.

MIÉRT LENNE SZÜKSÉGSZERŰ?

Ha valójában nem létezik a párttagoltságtól független politikai tagoltság (Körösenyi 1991), vagy implicite arra a következtetésre jutunk, hogy a pártfejlődésnek a makrotársadalmi környezet alapján nem szükségszerű vonásai hasonlíthatatlanul fontosabb szerepet játszanak a fő konfliktusdimenziók kijelölésében, mint a nagy társadalom „potenciális” politikai tagoltsága (Szelényi et al. 1991), akkor elméletileg nehezen támasztható alá, miért lenne a teljes változatlanságnál vagy bármely más fejlődési iránynál valószínűbb az, hogy a magyar pártrendszer a hagyományos bal–jobb tagoltság irányába változzon. Az ilyen irányú változással szemben felhozható, a létező pártok esetleg ellenérdekeltek, megfelelő szellemi, szervezeti és pénzügyi erőforrásokkal rendelkező potenciális pártok forrása nem látható, a rivális gazdasági érdekesoportok nem szükségképp arra töreksenek, hogy hallgatólagosan felosszák egymás között a pártokat.² Ugyanígy akkor is el kell vetnünk minden determinisztikus elméletet, ha a nagy társadalom pártpolitikai szférától független politikai tagoltságának alakulásában döntő szerepet tulajdonítunk az érdekszervezeteknek.

A szóban forgó fejlődést akkor tekinthetjük szükségszerűnek, ha egyrészt törvényszerűnek tartjuk azt, hogy a modern ipari társadalmak többpártrendszerű demokráciáiban a pártok és szavazótáboraik elsősorban az állam szociális és gazdasági szerepvállalásával kapcsolatos megosztottságok mentén különülnek el egymástól. Másrészt vagy ugyanezt kell találnunk Magyarországon is, vagy ha nem, akkor e devianciát meg kell tudnunk magyarázni mulandónak minősíthető körülményekkel. Leszámítva azt a tételt, hogy Magyarország nem modern ipari ország, a lehetséges magyarázatok két nagyobb csoportja lelhető fel az irodalomban.

A makroszociológiai magyarázatok azzal érvelnek, hogy 1. a társadalom, a tulajdonviszonyok, az intézményrendszer változásai a létező pártok

akarattól függetlenül, esetleg ellenérdekeltségük mellett is szükségképpen létrehozják vagy felerősítik majd a posztkommunista társadalomnak a pártpolitikai szinttől független (nevezzük így: magánvaló), kifejezetten az elosztási problematika köré rendeződő politikai tagoltságát; 2. ez a fejlemény hatást fog gyakorolni a pártrendszerre; 3. e társadalmaknak az elosztási problematikával kapcsolatos „magánvaló” politikai tagoltsága egyelőre nem létezik, illetve kezdetleges (pl. Schöpflin 1990; bizonyos vonatkozásokban Ost 1990; Bruszt–Simon 1991).

Az átmeneti körülményekre hivatkozó magyarázatok másik része a történelmi, politikai szituációra hivatkozik. Minthogy a kérdés az, hogy maga a materiális érdekkonfliktusok dimenziója miatt — mint feltételezzük — alárendelt jelentőségű a magyar pártrendszerben, ennél fogva a baloldal diszkreditáltságával, a szociáldemokrácia megoldhatatlan stratégiai dilemmáival és elkerülhetetlen káderproblémáival kapcsolatos megfontolások (részletesen lásd Lindström 1991) a jelen összefüggésben irrelevánsak. Lényegesek lehetnek viszont a kelet-európai „választási piac” sajátosságai: az előzetes lojalítások által lekötetlenül hagyott, „szabad” szavazatok hatalmas tömege, és a tét nagysága folytán *rendkívül* kompetitív helyzetben találják magukat a (meghatározó vagy éppen hegemon szerepre törekvő) pártok (lásd Mair 1990), ezért *fokozottan* törekednek arra, hogy egyetlen jelentős társadalmi csoportot se kelljen riválisainknak átengedniük. Ezzel rokon az a lehetséges magyarázat, hogy egy adott időpontban csak kisszámú kérdés (*issue*) válhat fontossá a pártpreferenciák alakulása szempontjából (Budge–Farlie 1983:26); a kelet-európai átmenet viszont eleve magával hozza, hogy a napirenden szereplő kérdések száma túl nagy, a témák pedig túl szerteágazóak ahhoz, hogy a politikai viták tartósan lehorgonyozhassanak egyetlen *issue* körül, és így a választóknak nincs módjuk arra, hogy a pártok közötti redukált számú és világosan felismert véleménykülönbség alapján orientálódjanak. A „bajok” túl nagyok, a konszenzus „túl” nagy: a választók számára leginkább releváns és a kampányoknak is középpontjában álló témák nem alternatív értékválasztásokat (*position-issues*) jelentenek, hanem egy-egy általánosan nem kívánatosnak tekintett állapot (gazdasági válság, elnyomás, nepotizmus, nemzeti függetlenség hiánya, erkölcsök romlása stb.) létrejöttének, illetve megszüntetésének más-más pártokkal való összefüggésbe hozatalát (*valence-issues*)³. Mindkét szituatív magyarázat azt implicálja, hogy Magyarországon minden szóba jövő *attitűd-dimenzióban* *kismértékű a konzisztencia a választók pártpreferenciái és véleményei között.*

Ez azt jelenti, hogy ha találunk olyan attitűd-dimenziót, amelyen viszonylag nagy konzisztencia mutatkozik a választópolgárok véleményei

és pártszimpátiái között, akkor a fenti két elmélet nem kielégítő magyarázat arra, hogy miért nem tapasztalhatunk hasonlóképpen erős konzisztenciát az elosztási tematikával kapcsolatban. Ha ráadásul azt sem tudjuk igazolni, hogy az elosztási tematikával kapcsolatban a magyar társadalomnak *nem* létezik olyasfajta magánvaló politikai tagoltsága, mint a nyugatiaknak, akkor azt kell gondolnunk, hogy a pártrendszer domináns ideológiai konfliktusát nem annyira makrotársadalmi adottságok, mint inkább pártoknak és/vagy érdekszervezeteknek az előbbieik által nem determinált stratégiai döntései határozzák meg. A korábban elmondottak értelmében ez egyben azt is jelentené, hogy nem szükségszerű a pártrendszer átalakulása a hagyományos bal–jobb tagoltság irányába.

A KORLÁTOK

Az egyes pártrendszerek startja figyelemreméltóan tartós hatást gyakorol arra, hogy milyen pártok léteznek a későbbiekben⁴, továbbá meghatározhatja azt, hogy milyen klientúrára, bázisra támaszkodnak⁵. Elvben nyilvánvalónak látszik, hogy minél homogénebb egy párt szavazóbázisa, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy valamilyen új politikai problematika előtérbe kerülése megoszthatja és erodálhatja. Még ha egy párt belső kohéziója szempontjából döntő jelenséget tulajdonít is valaki az ideológiai tényezőknek (tehát a párt adaptációs képességét nem csak a rendelkezésére álló szellemi, szervezeti és pénzügyi erőforrások függvényének tekinti), akkor is valószínűtlennek kell tartania azt, hogy egy esetleg újonnan felmerülő politikai konfliktus-dimenzió mentén bármely szavazatnyereséget ígérő pozíciót riválisainak engedjen át. Ha ez a konfliktus-dimenzió valóban a korábbi pártpolitika törésvonalaitól függetlenül tagolná a választóközönséget, az azt jelentené, hogy bármely párt egyformán hitelesen (illetve egyformán hiteltelenül) tudna képviselni az új tematikában bármely szélső vagy középutas álláspontot⁶. Ha pedig egyszer már létrejöttek a választók pártpreferenciái szempontjából bizonyos fontos társadalmi választóvonalak, akkor bármennyire sikeres legyen is valamely párt az újonnan felmerülő tematikák kiaknázásában, feltehetően könnyebben nyerhet meg olyan új támogatókat, akik a korábbi megosztottságok mentén is az övéhez közelebb álló helyzetet foglaltak el.

E megfontolások fényében egy pártrendszer stabilitása tekinthető egyebek között a pártok profilja és szavazótáboraik jellemzői közötti izomorfia függvényének is. Mi sem egyszerűbb, mint hogy valamilyen kvantitatív összehasonlítást tegyünk egyrészt Magyarország és a modellnek tekintett nyugati demokráciák, másrészt Magyarország 1990-es és

későbbi állapota, harmadrészt (ellenőrizendő, hogy helyi esetlegességek vagy kelet-európai sajátosságok fejeződnek-e ki a hazai helyzetben) Magyarország és minél több (jelen esetben egy) régióbeli ország között. Ha ez az izomorfia Magyarország esetében nem bizonyul kicsinek — függetlenül attól, hogy milyen mechanizmusok hozzák létre —, akkor a magyar pártrendszert konszolidálni kell tekintenünk. A következő elemzés tehát azt igyekszik hangsúlyozni, hogy bármilyen irányban módosuljon is a magyar pártrendszer a jövőben, a választópolgárok pártpreferenciáiban már jelentőssé vált társadalmi és ideológiai választóvonalak a párteliten akaratától függetlenül is továbbéltetik majd a mai pártrendszer ezeknek megfelelő vonásait.

A jelen tanulmány látóköre a választóközönséget politikailag megosztó társadalmi és ideológiai különbségek mibenlétére korlátozódik. Nem foglalkozom tehát azzal, hogy a magyar pártok programadó megnyilatkozásaiban nagyobb vagy kisebb különbségek figyelhetők-e meg, mint, mondjuk, a svájci, holland vagy osztrák pártok között, vagy hogy melyik országban mennyire lehet névértéken venni a hivatalos pártprogramokat. Releváns adatok hiányában arra is csak közvetve tudok választ adni, hogy a magyar választók kisebbnek tartják-e a pártok közötti különbségeket, mint nyugat-európai és észak-amerikai társaik. Mindezekre a kérdésekre itt csak indirekt válaszokat kockáztatok meg: ha valamely pártra adott szavazat a szavazóbázis társadalmi összetételéből eredő koincidenciák kiszűrése után is korrelál valamilyen politikai attitűddel, akkor ennek külön jelzése nélkül azt feltételezem, hogy a párt hívei ennek megfelelő álláspontot tulajdonítanak a pártnak, a korreláció erőssége pedig attól függ, hogy a választóközönség számára politikailag mennyire releváns (*salient*) az adott kérdés, és mennyire markánsak vele kapcsolatban a pártok közötti különbségek.

I.

A fentebbiek alapján adódó első tesztelendő nullhipotézisünk az, hogy az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával kapcsolatos tematikában nem létezik a mai magyar társadalomnak egy a pártokhoz képest *a priori* politikai tagoltsága. Mint látni fogjuk, a hipotézis elfogadása vagy elvetése attól függhet, hogy miként definiáljuk, illetve operacionalizáljuk a „magánvaló” politikai tagoltság meglehetősen homályos fogalmát. Ha pusztán az értendő rajta, hogy különböző emberekre különböző politikai attitűdök, vélemények jellemzők, akkor a vita természetesen felesleges. Ha azonban többféle vélemény konzisztens összekapcsolódását értjük rajta, akkor már egyáltalán nem triviális a kérdés, hogy a magyar (általánosabban a kelet-európai) népesség ugyanolyan konzisztens véleményeket

hangoztat-e a nyugati demokráciák bal–jobb tagoltságához kapcsolódó kérdésekben, mint azok, akik az utóbbi politikai rendszerekben élnek. (*1/a hipotézis: nem.*)

Élhetünk persze azzal a megszorítással, hogy magánvaló politikai tagoltságról csak akkor érdemes beszélni, ha nem izolált egyének vallanak hasonló véleményeket, hanem viszonylag erős és konzisztens megfelelés tapasztalható az egyének társadalmi pozíciója és politikai attitűdjei között. (*1/b hipotézis: Kelet-Európában gyengébb a társadalmi státusz és a gazdaság-, illetve szociálpolitikai attitűdök kapcsolata, mint Nyugat-Európában, mert 1. jelentéktelen a független egzisztenciával rendelkező, az állami redistribúcióból származó eseti előnyökre nem rászoruló népesség, és mert 2. a létező redistribúciós mechanizmusok és a gazdasági életbe való egyéb állami beavatkozások nem egyértelműen az alacsony státuszú, kiszolgáltatott stb. rétegeket preferálják.*)

Vélhetjük azonban úgy is — én ezt a felfogást pártolnám —, hogy a társadalom vélemények (vagy éppen érdekek) szerinti tagoltsága attól tehet szert sajátosan politikai minőségre, hogy az egyes politikai kérdésekben alternatív értékek választását implikáló vélemények a politikai élet potenciális vagy tényleges szereplőivel kapcsolatos pozitív vagy negatív attitűdökkel kapcsolódnak össze. A pillanatnyi pártrendszerhez képest akkor lehet *a priori* ez utóbbi fajta politikai tagoltság, ha nem csak pártok, hanem érdekcsoportok, érdekszervezetek, politikai irányzatok, intézmények is megjelennek ezen ellenség- és szövetséges képzetekben. (*1/c hipotézis: Kelet-Európában — a Nyugattal ellentétben — sem a gazdasági-szociális kérdésekkel kapcsolatos attitűdök, sem a társadalmi státusz nem kapcsolódnak konzisztensen egyes érdekszervezetekről, -csoportokról alkotott véleményekhez.*)

Sem az *1/a*, sem az *1/c* nullhipotézisek elfogadása nem implikálja azt, hogy a tulajdonviszonyok és a társadalmi struktúra átalakulása esetén automatikusan változni fog a helyzet, hiszen nyitva hagyja a kérdést, hogy a pártok és egyéb szervezetek taktikai és stratégiai döntései teremtik-e a politikai tagoltságot. Az utóbbi kérdésre csak akkor tudnánk (óvatos) igenlő választ adni, ha mindhárom hipotézist el kellene vetnünk. Vagyis azt találnánk, hogy a politikai véleménytagoltság — bármiképp definiáljuk is — a pártrendszer által állítólag le nem képezett dimenzióban Magyarországon legalább annyira fellelhető, mint a nyugati országokban, és mégsem mutat semmiféle párhuzamosságot a választók pártpreferenciáival. Valamivel markánsabbak lehetnek az *1/b* hipotézis elfogadásának következményei. Ha ugyanis feltételezzük, hogy 1. elméletileg releváns a magánvaló politikai tagoltságnak az a meghatározása, amely szerint a politikai attitűdök konzisztens összefüggést mutatnak a társadalmi hova-

tartozás megfelelő aspektusaival; 2. ezek az összefüggések Magyarországon (Kelet-Európában) gyengébbek, mint Nyugaton; és 3. ez — a hipotézis megfogalmazásánál jelzett — szociológiai érvekkel magyarázható, akkor ismertnek és a szervezetek magatartásától függetlenül érvényesülőnek tekinthetjük azt a mechanizmust, amely az elosztási problémáival kapcsolatos politikai tagoltságot a feltételezett társadalmi változások során automatikusan létre fogja hozni, illetve a pártokból valamilyen reakciót válthat/kényszeríthet ki.

Hasonló tartalmú és erősségű predikció köthető egy negyedik hipotézishez. Ez a népesség politikai beállítottságai és a magyar pártrendszer között feltételezett diszharmóniának olyan sztenderd leírásához kapcsolódik, amely szerint a magyar (kelet-európai) lakosság különösen magas elvárásokat táplál az állam szociális és gazdasági szerepvállalását illetően, és ez értelemszerűen ellentétben áll a baloldali (vagy egyszerűen csak etatista) pártok szavazatarányával⁷. Az állítás mögött rejlő *1/d hipotézis* az, hogy az adott ország átlagos választópolgárának véleményétől függetlenül egy baloldali párt stabil szavazója attitűdjei tekintetében konzisztensen szocialista, egy konzervatív párté konzisztensen antiszocialista, és így tovább. (Vö. azzal a tézissel, miszerint pl. az SZDSZ profilja és tagjai többségének egy *a priori* mérce szerint túlságosan antiliberalis véleménye között ellentmondás áll fenn — Vásárhelyi 1991).

A fenti hipotézisek tesztelésére az *International Social Survey Programme* 1985. évi osztrák, nyugatnémet, brit, ausztrál és amerikai, 1990. májusi magyar, valamint az *Institute for East-West Security Studies* által kezdeményezett és szponzorált 1991. októberi közép-európai összehasonlító vizsgálat magyar és lengyel adatait fogom használni. A lengyelországi adatfelvételt a PENTOR, a magyarországiakat a TÁRKI végezte el, az ország felnőtt lakosságát reprezentáló mintákon.

A valamennyi vizsgálatban megtalálható kérdések alapján három olyan véleményindexet szerkesztettem, amelyek elvben összefügghetnek a hagyományos bal–jobb tematikával. Az első az állami tulajdonnal, állami szektorral kapcsolatos kérdésekre adott válaszokat összegzi. A maximális plusz egy pontszámot azok a megkérdezettek kapják, akik mind az erőműveket, mind az ipari nagyvállalatokat, mind pedig a bankokat állami (nem vegyes) tulajdonban szeretnék látni. Mínusz egy összpontszámot azok kapnak az ALLAMI indexen, akik ezek mindegyikét fenntartások nélkül magántulajdonba adnák/tartanák⁸. Az egyéb véleményegyüttesek a két szélső ponttól való különbözőségük mértékével arányos köztes értéket kapnak. A KONTROL indexen azok kaptak plusz egy pontot, akik határozottan egyetértettek azzal, hogy a gazdaság segítése érdekében a kormánynak kontrollálnia kell a béreket, az árakat, és a munkahelyek megmentése érdekében támogatnia kell a válságágazatokat, mínusz egy

pontot pedig azok, akik mind a három dolgot határozottan elleneztek. A SZOCIAL indexen azok kaptak plusz egy pontot, akik szerint a kormánynak kötelessége munkát biztosítani mindenkinek, aki dolgozni akar, csökkentenie kell a jövedelmi egyenlőtlenségeket, továbbá ellenőriznie kell az árakat, mínusz egy pontot pedig azok, akik ezek egyikével sem értettek egyet. A későbbiekben tisztázandó okok miatt egy negyedik indexet is konstruáltam (SZABJOG), amin azok kaptak plusz egy pontot, akik szerint meg kell engedni azt, hogy a kormányzat valamely intézkedésével egyet nem értő emberek vagy szervezetek akár röplapok aláírásával és terjesztésével, akár gyűlésekkel vagy akár tiltakozó felvonulásokkal protestáljanak e döntés ellen, mínusz egy pontot pedig azok, akik mindhárom dolog megengedését határozottan elleneztek.

Azt, hogy a négy index valóban összefügg a nyugati politika bal–jobb megosztottságával, az 1. tábla igazolja, amelyen az öt nyugati ország és Magyarország fontosabb pártjai szavazótáborának⁹ átlagpontszáma és sztenderd devianciája látható a négy indexen, valamint a pártválasztás és az adott véleményindex közötti kapcsolat erejét kifejező *eta*-koefficiens.

A sztenderd deviancia azt fejezi ki, hogy mennyire heterogén az adott párt szavazótábor az adott kérdés vonatkozásában. Ha egy párt minden szavazója pontosan azonos pontszámot kapott volna egy adott indexen, akkor a szavazótáboron belül nulla lenne az index sztenderd devianciája. Az *eta* nulla és plusz 1 közti értéket vehet fel. Minél nagyobb az egyes pártok átlagos szavazói közti véleménykülönbség, és minél homogénebbek az egyes pártok szavazótáborai, annál nagyobb az *eta* koefficiens. Kettőnél több párt esetén az is növeli az *eta* értékét, ha a nagyobb pártok között található a legnagyobb különbség az adott indexen.

A négy index gyakorlatilag valamennyi nyugati országban azonos módon differenciál a konzervatív, liberális és szocialista szavazók (az Egyesült Államok esetében ez utóbbin természetesen a nem szocialista Walter Mondale szavazói értendő) között, és legalábbis a gazdasági és szociális kérdésekkel kapcsolatos véleménykülönbségek egy kivétellel akkor is szignifikánsak az öt százalékos szinten, ha kiszűrjük a szavazótáborok társadalmi összetételében fennálló különbségek hatását¹⁰. A baloldali pártok szavazói rendre a rivális polgári pártok szavazóinál magasabb átlagpontszámot kapnak az ALLAMI, KONTROLL és SZOCIAL, és az — osztrák szocialisták kivételével — a SZABJOG indexen is. A liberális pártok (Ausztráliában ezen nem a Liberális, hanem a Demokrata Párt értendő, és mivel 1985-ről van szó, ezért a német szabaddemokraták mellett az osztrák Szabadságpárt is ide sorolható még) szavazói a szociális és gazdaságpolitikai attitűdök tekintetében a középjobb gyűjtőpártok támogatóihoz, a szabadságjogok tekintetében viszont a baloldali pártokéhoz hasonló álláspontot foglalnak el. A szociáldemokraták és liberálisok szövetségéből létrejött Alliance támogatói nem annyira az *issue*-pozíciók

valamilyen sajátos konstellációjáról, mint inkább a két nagy párt közötti konzekvensen középutas attitűdjeikről ismerzenek meg (Himmelweit et al. 1984: 165–179; Rose 1990: 99, 148–152). Nem igényel sok kommentárt a válságáztatokkal és az állami piacregulációval szemben némileg ellenséges, egyebekben azonban inkább balos, a SZABJOG indexen rekordértéket mutató Zöldek pozíciója. A sztenderd deviancia mutatói kapcsán érdemes felfigyelni arra, hogy a SZOCIAL indexen egy-egy országon belül (Ausztria részleges kivételével) rendre a baloldali pártok szavazói mutatkoznak a leghomogénebbnek. Az állami szektor kérdése ezzel szemben valamivel jobban megosztja a baloldali pártok híveit (kiváltképp a brit Labourt), mint a jobboldaliakat és a liberálisokat.

Azt az eddigi *axiómánkat*, miszerint a magyar (és más kelet-európai) demokráciákban „kis” véleménykülönbségek lennének megfigyelhetőek a szavazótáborok között a hagyományos bal–jobb tematika kérdéskörével kapcsolatban, sem egyértelműen elvetni, sem fenntartások nélkül elfogadni nem lehet a táblán látható adatok fényében¹¹. Az 1990-es magyar és az 1991-es lengyel adatok még többé-kevésbé összhangban állnak ugyan a várakozásokkal: Magyarországon ekkor a három gazdasági és szociális attitűd-index közül egy sem, Lengyelországban pedig csak az egyik (ALLAMI) mutat összességében véve szignifikáns összefüggést a pártpreferencia változóval, ha a társadalmi háttérváltozók hatását kiszűrjük. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyes pártok között ne lenne szignifikáns különbség. Például az ALLAMI indexen a létező legnagyobb véleménykülönbség — majd kétszer akkora, mint az angol és ausztrál munkás- és konzervatív pártok közötti — éppenséggel egyfelől a lengyel liberális pártok, másfelől a parasztpártok meg a Demokratikus Bal hívei között található, és ez éppúgy szignifikáns marad a háttérváltozók kontrollálása után, mint 1990-ben az SZDSZ- és az MSZP-szavazók közti különbség. Egyfelől azonban éppen ez — a privatizáció megítélésében egy vagy esetleg több antiszocialista párt és az utódpártok támogatói között mutatkozó véleménykülönbség — az a fajta attitűd-konzisztencia, ami talán még összeegyeztethető lenne az axiómával. Másfelől mindkét országban túlságosan sok az olyan releváns párt, amelyeknek a támogatói sem egymástól, sem a két véglet valamelyikétől nem különböznek szignifikánsan e tekintetben sem. Ugyanakkor már a lengyel és az 1990-es magyar adatok sem mutatnak olyan drámai különbséget a német és az osztrák adatokhoz viszonyítva a pártpreferencia-változó és a három gazdasági-szociális attitűd-index közti korreláció mértéke tekintetében, amint az axiómánk alapján várható lett volna. Az 1991-es magyar adatok esetén pedig még a háttérváltozók kontrollálása után is éppúgy szignifikáns különbség mutatkozik a liberális pártok és az FKgP — KDNP hívei

között a KONTROL és a SZOCIAL indexeken is, mint mondjuk a német szociáldemokraták és a CDU/CSU, illetve FDP szavazói között. Tehát *a valódi különbség a keleti és nyugati pártrendszerek között az itt vizsgált szempontból nem abban van, hogy milyen nagyok a hagyományos bal–jobb tematikával kapcsolatos attitűd-különbségek a szélső pozíciókat elfoglaló szavazótáborok között, nem is abban, hogy mennyire heterogén vagy homogén egy-egy párt szavazótáborának véleménye, és még csak nem is feltétlenül abban, hogy összességében véve mennyire erős a hagyományos bal–jobb tematika e kérdéscsoportjaiban elfoglalt egyéni álláspontok kapcsolata a pártpreferenciával.* A minőségi különbségek egyike inkább az, hogy a keleti demokráciákban a meghatározó pártok (Lengyelország esetében a keresztény blokk, a Demokratikus Unió és a liberálisok) szavazói között kevéssé differenciál ez a tematika, a másik pedig az, hogy a KONTROL és a SZOCIAL indexeken nem a „hivatalos” baloldal szavazói foglalják el a baloldali pozíciót. Míg ez utóbbi körülmény a jelen gondolatmenet szempontjából kevéssé érdekes — hiszen a bal–jobb tagoltságot hiányoló elméletek nem az FKgP-t és a KDNP-t tekintik a magyar pártrendszer kakukktojásainak —, addig az elsőnek megvan a maga jelentősége, mivel finomított formában, erősen letompítva ugyan, de visszahelyezi jogaiba a kiinduló axiómát.

Ami az *1/d hipotézist* illeti, az 1. táblából, eléggé szembetűnő, hogy egy-egy kérdéskör megítélésében legalább akkora különbségek vannak az egyes országok, mint egy-egy országon belül bal- és jobboldal között. Miután Margaret Thatcher pártjának hívei fele-fele arányban oszlanak meg atekintetben, hogy a kormánynak kötelessége vagy sem munkát biztosítani mindenkinek, aki dolgozni akar, és relatív többségük szerint kötelessége csökkenteni a jövedelmi különbségeket, meglehetősen könnyű elképzelni, hogy olyan országokban, ahol a lakosság durván négyötöde mindkettőt a kormányzat kötelességei között szeretné tudni (Ausztria, Magyarország, illetve az itt pártpreferencia-adatok hiánya miatt nem elemzett Olaszország), miként válaszolnak e kérdésekre a helyi konzervatív vagy liberális pártok szavazói. Ahol például nagyobb az állami szektor kiterjedése, ott többen tartják elfogadhatónak a kulcsiparágak állami tulajdonlását/ellenőrzését: Mondale szavazói lényegében ugyanannyira elutasítóak e tekintetben, mint a tory hívek, az Osztrák Néppárt szavazói pedig majdnem annyira támogatják az elgondolást, mint az angol és hajszállal jobban, mint az ausztrál Munkáspárt hívei. Hasonló jelenségek fedezhetők fel a többi vélemény-indexekkel kapcsolatban is. Példaként hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy az ausztrál mércével relatíve autoriter felfogásúnak számító Haza Párt szavazói jócskán libertáriusabb felfogásúnak mutatkoznak a SZABJOG indexen, mint mondjuk a német

szabaddemokraták támogatói. Első következtetésünk tehát az lehet, hogy bár oktalanság lenne az összefüggés hiányát feltételezni egy ország lakosságának predispozíciói és aközött, hogy milyen pártok tudnak ott megélni, *pusztán a lakosság különlegesen magas (vagy különlegesen alacsony) elvárásai az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával kapcsolatban nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy érdemi (tehát nem a lakosság attitűdjei alapján eleve determinált módon valamelyik oldal egyértelmű hegemoniájához vezető) versengés alakulhasson ki az adott kontextusban piac-pártibbnak és szociálisabbnak számító pártok között.*

Miután sikerült — ha erős megszorításokkal is, de — valamelyest alátámasztanunk, hogy a keleti demokráciákban a választói magatartásnak kevésbé fontos tényezője az állami szerepvállalással kapcsolatos *issue*-pozíció, mint a nyugatiakban, visszatérhetünk a magánvaló politikai tagoltság hiányával kapcsolatos hipotézisekhez. A 2. táblán a témánk szempontjából releváns háttérváltozók (jövedelem, iskolázottság, foglalkozás¹²) és a négy attitűd-index, plusz egy a szakszervezetek (SZAKSZER) és egy a vállalatok (VALL) befolyásának megítélésére vonatkozó kérdés¹³ közti korrelációk iránya látható.

Az 1/a hipotézist el kell vetnünk¹⁴. A SZOCIAL és a KONTROL indexek közötti korreláció tekintetében nincs szisztematikus különbség keleti és nyugati demokráciák között, ez ugyanis az Egyesült Államokban és Lengyelországban a legmagasabb (.55, illetve .52), és Nagy-Britanniában (.36), valamint Magyarországon (.42) a legalacsonyabb. E két index korrelációja az ALLAMI-val valóban mutat bizonyos összefüggést az állami szektor kiterjedtségével (e korrelációk ugyanis az Egyesült Államokban és a néhai NSZK-ban jóval magasabbak, mint másutt). Ez alapján *plauzibilisnek tűnik ugyan azt feltételezni, hogy az állami tulajdonnal kapcsolatos attitűdök ott és annyiban önállósulnak a generális piacbarát versus szocialista beállítottságoktól, ahol és amilyen mértékben ilyen szektor létezik.* Azonban e tekintetben sincs nyoma az Ausztria, Ausztrália, Nagy-Britannia és a keleti demokráciák között a hipotézis által feltételezett különbségeknek.

Hasonlóképpen *tarthatatlannak látszik az 1/b hipotézisben megtestesülő magyarázat arra, hogy a kelet-európai pártrendszerek „láthatólag” nem képeznek le egy bal–jobb tagoltságot.* A 2. táblán látható koefficiensek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a keleti demokráciákban az alacsonyabb jövedelműek, az iskolázatlanabbak, és a fizikai foglalkozásúak épp annyira konzisztensen magasabb pontszámot kapnak az ALLAMI, KONTROL és SZOCIAL indexeken a magasabb társadalmi státuszúaknál, mint a szakszervezetek és a baloldali pártok propagandájától vélhetőleg erősebben érintett nyugati társaik. *Ha tehát a politikai attitűdök*

egyrészt egymással, másrészt a társadalmi státusszal való konzisztens összekapcsolódását véljük a magánvaló politikai tagoltság ismérvének, és továbbra is úgy tartjuk, hogy ez a tagoltság nem tükröződik eléggé az egyének pártpreferenciáiban, akkor azt kell gondolnunk, hogy egy ilyen politikai tagoltságnak nincs semmiféle meghatározó jelentősége a pártfejlődésre nézve.

Lehet viszont, hogy e politikai tagoltságot inkább a létező pártoktól legalább formailag független érdekcsoportokkal, szervezetekkel, intézményekkel kapcsolatos vélemények terén kell keresnünk. Kelet-Európa alulfejlett civil szférája folytán a kör itt erősen leszűkíthető: a szakszervezetek, a magántőke, az állami vállalatok irányítói, az egyházak és az egykori MSZMP, LEMP jöhetnek szóba. Bár egyikük megítélése sem szükségképpen független a hagyományos bal–jobb dimenzió elfoglalt pozíciótól, annak lényegéhez csak az első kettővel kapcsolatos attitűdök kötődnek definíciószerűen. Éppen e tekintetben azonban valóban jelentékeny különbségeket tapasztalhatunk keleti és nyugati demokráciák között. Például míg „amott” a közvélemény többsége vagy túlságosan nagyok, vagy éppen elégnek tartja a vállalatok befolyását és egyértelműen sokallja a szakszervezetekét, addig a magyar és a lengyel közvélemény inkább mindkettőét, de főleg a szakszervezetekét igencsak kevesli¹⁵; amíg a nyugati országokban e két véleményváltozó rendre viszonylag erős összefüggést mutat a pártpreferenciákkal, mint az ALLAMI, KONTROL és SZOCIAL indexek, addig Lengyelországban és Magyarországon ennek az ellenkezőjét tapasztalhatjuk, és egyáltalán nincs statisztikailag szignifikáns összefüggés a pártpreferenciák és a szakszervezetekkel, illetve magánvállalatokkal kapcsolatos attitűdök között¹⁶.

Az 1/c hipotézist ennek ellenére el kell vetnünk a magánvállalatok megítélésével kapcsolatban. A nyugati országokban ezek befolyásának megítélése hol inszignifikáns, hol meg negatív korrelációt mutat az ALLAMI, KONTROL és SZOCIAL indexekkel, azaz minél inkább piacbarát véleményt hangoztat valaki, annál inkább hajlik arra, hogy kevesellje az üzleti körök befolyását. 1991-ben, amikor — 1990-nel ellentétben — nem általában „a vállalatok”, hanem kifejezetten a magánkézben levő vállalatok befolyásának megítélésére kértük a megkérdezetteket, ugyanezt tapasztaltuk Magyarországon és Lengyelországban is. A koefficiensek nagyságrendje sem mutat szisztematikus különbséget, *nincs okunk tehát azt feltételezni, hogy a közép-európaiak a nyugatiaknál kevésbé vélnék összefüggést felfedezni a magántőke befolyása és a kormányzat gazdaságpolitikája között.*

Ugyanakkor elfogadhatónak látszik az 1/c hipotézis a szakszervezetek magyarországi megítélésével kapcsolatban. Amíg a nyugati országokban

rendre pozitív korreláció figyelhető meg a fizikai foglalkozás és a szakszervezetek hatalmának megítélése között, addig Lengyelországban és 1990-ben Magyarországon a korreláció inszignifikáns, 1991-ben Magyarországon pedig negatív: a fehérgallérosok, a magasabb jövedelműek, az iskolázottabbak szignifikánsan nagyobb arányban keveslik a magyar szakszervezetek befolyását, mint az alacsonyabb státuszúak. Amíg Magyarországon inszignifikáns, addig a nyugati országokban és Lengyelországban pozitív az összefüggés a SZAKSZER és az ALLAMI, KONTROL, SZOCIAL változók között, azaz a „szocialistább” véleményeket hangoztatók ezekben az országokban kisebb valószínűséggel sokallják, és nagyobb arányban keveslik a szakszervezetek befolyását, mint más honfitársaik. Amíg a nyugati országokban negatív vagy inszignifikáns, a két közép-európai országban pozitív a korreláció a vállalatok és a szakszervezetek kívánatos befolyásának megítélése között.

A tanulmány első részét összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy megítélésünk szerint *az egyetlen vonatkozás, amelyben Magyarország egyértelműen különbözik a nyugati demokráciáktól a társadalom bal–jobb tagoltsága tekintetében, az nem annyira a pártpreferenciák, és egyértelműen nem az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával kapcsolatos attitűdök világa volt, hanem a szakszervezetekre vonatkozó véleményeké. Az, hogy Lengyelország e tekintetben mintegy középső helyzetet mutatott, azt sejteti, hogy nem feltétlenül a tulajdonviszonyok, hanem talán inkább a szakszervezetek és az ancien régime (netán az új kormányzatok) viszonya körül keresendő a magyarázat. Bár a lehetséges nagyszámú magyarázat között semmiképp nem igazíthatnak el az itt prezentált adatok, annyi leszögezhető: lévén a szakszervezetek döntései nem determináltak, továbbra sem látjuk nyomát annak az automatizmusnak, amely a hagyományos bal–jobb tagoltság irányába terelné a magyar pártrendszer fejlődését. (Ha a tulajdonviszonyok változásáról feltételezzük is, hogy elkerülhetetlen változásokat indukál az érdekszervezetek szférájában, ez is csak annyit jelent automatikusan, hogy a gazdasági érdekcsoportok több figyelmet kényszeríthetnek ki.) Mindez persze nem zárja ki egy ilyen irányú fejlődés lehetőségét, ezért a második részben áttérek arra a kérdésre, hogy mi korlátozhatja ezt a választóközönség részéről.*

II.

Mivel másutt már részletesebben foglalkoztam azzal, hogy az objektív társadalmi háttér miként függ össze a pártpreferenciákkal Magyarországon¹⁷, ezért itt csak néhány általánosabb megjegyzést szeretnék tenni. Elsőként arra érdemes felfigyelni, hogy az a gyakorta hallható vélekedés, miszerint egy pártrendszer érettségének ismérve lehetne az, hogy objektív

társadalmi háttérváltozók és a szavazat között milyen erős a kapcsolat, további specifikációk hiányában és a nyugati demokráciákra vonatkozó összehasonlító vizsgálat (Rose 1974) fényében olyan kényelmetlen következtetéseket von magával, amilyen az, hogy az észak-ír pártrendszer „jobb”, mint mondjuk az Ír Köztársaságé. (Az előbbiben ugyanis szinte determinisztikus a kapcsolat felekezet és szavazat között, az utóbbiban viszont képtelenség megjósolni az objektív háttérváltozók bármely tetszőleges együttese alapján, hogy a két nagy párt közül ki melyikre szavaz.) Még ha bevezetjük is azt a megkötést, hogy csak a — bármiként is operacionalizált — osztálypozíció és a szavazat összefüggése a releváns e tekintetben, akkor is nehéz megmagyarázni, hogy a skandináv országok pártrendszere (ti. csak ezekben fordul elő, hogy a foglalkozás a gyengénél erősebb statisztikai kapcsolatban áll a szavazattal) miért lenne jobb, mint a holland vagy az olasz. Nehezen érthető, hogy miért tekint el ez a felfogás attól, hogy amennyiben van olyan objektív háttérváltozó, amely a kontinentális Európában szinte országtól függetlenül erős összefüggést mutat a szavazattal, akkor az a vallás (ti. a felekezet és/vagy a templombjárás gyakoriságával mérhető vallásosság, illetve szervezeti bevontság).

A 3. tábla mutatja be néhány háttérváltozó és a pártpreferenciák kapcsolatának erejét a hét vizsgált országban.

A releváns pártok országonként eltérő számából fakadó technikai nehézségeket a bizonytalansági koefficiens használatával igyekeztem áthidalni. Hogy az Olvasó képet alkothasson arról, hogy az egyes koefficiensek milyen erős kapcsolatot takarnak, a 4a és 4b keresztábrákön bemutatok egy gyengének (foglalkozás és pártidentifikáció kapcsolata Nagy-Britanniában), illetve a jelen összefüggésben fellelhető egyik legerősebbnek (templombjárás gyakorisága és szavazat Ausztriában) mondható összefüggést.

Az egyik tanulság az, hogy a pártpreferenciák és a háttérváltozók kapcsolata országonként változó (pl. Ausztráliában, az Egyesült Államokban, Németországban, Ausztriában és Magyarországon a szervezeti bevontságra vonatkozó változók — templombjárás, szakszervezeti, illetve MSZMP-tagság — hatása erősebb az olyan státuszindikátorokénál, mint iskolázottság, lakóhely jellege, foglalkozás, míg ennek ellenkezőjét figyelhetjük meg Anglia és Lengyelország esetén), de a két közép-európai országban semmi esetre sem gyengébb, még a foglalkozás esetén sem, mint általában Nyugaton. Emellett három dologra érdemes felfigyelni a táblában. Az egyik az, hogy bár lényegében csak egy-egy kisebb párt és a többiek között differenciál, ezt olyan hatékonyan teszi, hogy az egykori LEMP-, illetve MSZMP-tagság éppoly jó prediktora a szavazatnak Közép-Európában, mint mondjuk a szakszervezeti tagság a nyugati demokráciákban. Ha ez még nem erősítené meg azt a feltevésünket, hogy a létező pártokhoz képest *a priori* szervezeti kötődések igen hatékony

alakítói lehetnek a politikai törésvonalaknak, akkor a templombajárás gyakorisága és a szavazat közötti közmondásosan erős ausztriai (habár a húsz évvel korábbanál 1985-ben már jóval gyengébb, lásd Haerpher 1985: 279) összefüggésnek a magyarországgal való összehasonlítása elég meggyőző lehet (a magyar adatokat a szemléletesség kedvéért a pártok három blokkjára bontva közlöm; lásd 4c tábla). A kapcsolat Magyarországon gyengébb, mert 1. a templombajárás gyakorisága alapján nehéz megjósolni, hogy a három kormánypárt közül melyiket, és még nehezebb azt, hogy a három ellenzéki párt közül melyiket preferálja valaki; 2. a templombajárás gyakorisága a magyar lakosságot kevésbé differenciálja, mint az osztrákok (ui. abszolút többségben vannak a templomot ritkán vagy egyáltalán nem látogatók). Végül érdemes felfigyelni arra, hogy Magyarország specifikuma az életkor különlegesen erős hatása a pártpreferenciákra. (Ez korántsem kizárólag a FIDESZ és a történelmi pártok létének tudható be, hiszen 1991-ben már nagyobb volt az átlagos SZDSZ- és MDF-hívek, mint az előbbieket és a FIDESZ-támogatók közti korkülönbség.) Ez azért lényeges a jelen kontextusban, mert azt jelentheti, hogy alkalmasint döntő hatást gyakorolhat a magyar pártrendszer fejlődésére az, hogy *kohorszok* eltérő politikai szocializációja, vagy, miként az egykori NSZK-ban (Rattinger 1991), *életciklus* különbségek fejeződnek ki az életkor és a pártpreferencia kapcsolatában. Míg az előbbi esetben — teljesen irreálisan minden más tényezőt változatlanul feltételezve — az egyes szavazótáborok várható átlagos élettartama közti különbségekből, addig az utóbbi esetben a lakosság elöregedésének üteméből olvashatjuk ki a párterőviszonyok alakulásának hosszú távú trendjeit.

Miután ez a kérdés csak évek múlva lesz megválaszolható, egyelőre egy másikon maradok. Pusztán egyfajta szociális identitást, netán „befagyott” törésvonalat, vagy a fentebb bevezetett meghatározásoknak megfelelő „magánvaló” politikai tagoltságot fejez-e ki vallásosság és pártpreferenciák kapcsolata Magyarországon? Az alábbiakban az 1991. májusi TÁRKI-E vizsgálat adataival próbálok erre választ adni, amely egy a vallásosságra vonatkozó nemzetközi vizsgálat részeként meglehetősen nagy számú kérdést tartalmazott a hitélet és a potenciálisan vele összefüggő attitűdök körében (lásd TÁRKI, 1991a).

E tematikával kapcsolatban természetesen adódott a politikai élet azon potenciális szereplője, amellyel kapcsolatos attitűdök konzisztenciája elvben konstituálhatná az 1/c hipotézisnek megfelelő magánvaló politikai tagoltságot. Az 1991. októberi adatfelvételek szerint az egyház befolyása túlzottnak, elégségesnek vagy kevésnek tartása — a szakszervezetekével, magánvállalatokével ellentétben — mind Magyarországon, mind Lengyelországban az ALLAMI, KONTROL és SZOCIAL indexeknél kicsit

erősebb, és a háttérváltozók (köztük a templombajárás gyakorisága) hatásának kiszűrése után is statisztikailag szignifikáns összefüggést mutatott a pártpreferencia-változóval. (Az 1985-ös ISSP vizsgálatban sajnos nem szerepelt e kérdés.) Az ehhez a folytonos létezésű intézményhez fűződő lojalitások ugyanakkor azt is lehetővé tehetik, hogy politikailag időközben irrelevánssá vált törésvonalak továbbélhessenek akkor is, ha közben a pártrendszer kontinuitása megszűnt. Ezért itt nemcsak azt a kérdést tehetjük fel, hogy létezik-e a korábbi operacionalizációs kísérleteinknek megfelelő politikai tagoltsága a magyar társadalomnak a vonatkozó világnézeti tematikával kapcsolatban, hanem azt is, hogy e politikai tagoltság esetleges leképeződése a pártpreferenciákban egy „befagyott” törésvonal továbbélését jelenti-e, avagy egy a pártrendszer által megjelentetett „eleven” konfliktust képvisel.

Az adott tematikában releváns háttérváltozó természetesen a szervezeti involváltság, a vallásos identitás, illetve a vallásosság. Ezen belül a második kérdés fényében érdemes különbséget tenni tradicionális és nem tradicionális vallásosság között. A vonatkozó kérdések főkomponens-elemzését az 5. tábla mutatja be. Az első, a továbbiakban PRACTPC1-nek nevezett főkomponensen azok kapnak magas pozitív (szélsőséges esetben plusz kettő körüli) értéket, akik gyerekkorukban gyakran jártak templomba, hosszabb ideig részesültek vallásoktatásban, szüleik is gyakran jártak templomba, és ők maguk jelenleg is aktívan gyakorolják vallásukat, míg negatív pontszámot azok kapnak, akikre mindezek így együtt az országos átlagnál kevésbé jellemzőek. A második rotálatlan főkomponens (PRACTPC2) ezzel szemben azok között differenciál, akik jelenleg ugyan gyakorló hívők, de gyerekkorukban inkább vallástalan családban nőttek fel, illetve (a másik véglet) gyerekkorukban az átlagosnál vallásosabb családban nőttek fel, hosszabb ideig hitoktatásban részesültek, ma azonban mégsem tartoznak a társadalom vallásosabb feléhez. A részletesebb statisztikai elemzés szerint az első, a „tradicionális” vallásosság rendkívül erős összefüggést mutat az életkorral, az azonos életkorúakon belül pedig általában a kevésbé urbanizált településeken élők, ezen belül különösen a magukat paraszti réteghez tartozónak vallók, és valamivel inkább a katolikusok, mint a más felekezethez tartozók sajátja. A PRACTPC2 főkomponens összefüggése a társadalmi háttérváltozókkal jóval gyengébb, és a fentivel ellentétes: az „individuális” vallásosság inkább a fiatalok és a reformátusok jellemzője. Mindkétfajta vallásosság valamivel gyakoribb a nők, mint a férfiak körében.

A következőkben a potenciális világnézeti kérdések egy viszonylag széles spektrumát vetettm alá faktoranalízisnek. Az első lényeges eredmény a szerteágazó kérdésekre adott válaszok viszonylag erős kölcsönös

összefüggése, ami abban fejeződik ki, hogy a világnézeti perspektívában egymáshoz közel álló vélemények figyelemreméltó hajlandóságot mutatnak arra, hogy közelebbi témájuktól (család, házasság, abortusz, hitoktatás, cenzúra stb.) függetlenül egyetlen faktorba rendeződjenek. Ez az első faktor (lásd 6a tábla) a vallásossággal (PRACTPC1) — .62 (a faktoron ugyanis a „vallásos” vélemények szerepelnek negatív előjellel, és a „szekulárisak” pozitívvál), a pártpreferenciákkal .51 (*eta*), tehát mindkét esetben a közvéleménykutatások gyakorlatában szokatlanul erős korrelációt mutat. (A nyugati országok adatai alapján az ALLAMI, KONTROL és SZOCIAL indexek, illetve a pártpreferencia és a háttérváltozók között számított korrelációs és *eta*-koefficiensek között egyetlen ezekhez hasonló nagyságrendű sem található.) A további eredmények interpretálásának megkönnyítésére az ezen egyetlen faktort négy attitűd-dimenzióra felbontó megoldást fogom használni (lásd 6b tábla). Ezek közül az elsőn (MORAL41) az egyszerűség kedvéért konzisztensen „antiklerikálisnak” nevezhető megkérdezettek kapnak magas pozitív pontszámot; tehát azok, akik szerint a vallást támadó könyveket és filmeket nem szabad betiltani, az iskolákban nincs szükség sem hitoktatásra, sem napi imádkozásra, az ateista politikusok egyáltalán nem alkalmatlanok közhivatalokra, és semmi szükség arra, hogy több erős vallási meggyőződésű legyen képviselő, polgármester; a legalacsonyabb negatív pontszámot pedig az ennek ellenkezőjét állító „konzisztens klerikálisok” kapják. A MORAL42 faktor az élettársi és a házasságon kívüli, az előtti, illetve homoszexuális kapcsolatokkal szemben toleráns és intoleráns véleményt képviselők, a MORAL43 a házasságon belül a hagyományos nemi munkamegosztást, a MORAL44 pedig az abortuszhoz való jogot pártolók és ellenzők között differenciál.

Természetesen mindezek az attitűd-dimenziók így vagy úgy kötődhetnek a vallásossághoz. A regresszió-elemzések szerint a vallásossággal közvetlen összefüggést nem mutató, a hagyományos nemi munkamegosztásra vonatkozó faktor kivételével valamennyi attitűd-dimenzió esetében egymáséval azonos előjelű, más háttérváltozók hatásától független hatása van a vallásosság mindkét típusának, annak ellenére, hogy — mint említettem — ezek igencsak különböző emberekre jellemzőek. *Természetesen (?) maga a vallásosság illetve vallástalanság, nem pedig csak ezek ilyen-olyan típusai vagy kísérőjelenségei (lakóhely, nem, felekezet stb.) az, ami meghatározott világnézeti következményekkel jár az abortusz, a szexuális erkölcsök, és a „klerikalizmus – antiklerikalizmus” vonatkozásában. Az életkor direkt hatása a klerikális – antiklerikális attitűdökre például fele akkora volt, mint a „tradicionális” vallásosságon keresztül érvényesülő indirekt hatása: azaz a fiatalok között elsősorban azért*

kevesebb a „klerikálisok” aránya, mert kisebb közöttük azok gyakorisága, akikre ez az itt hagyományosnak nevezett vallásosság jellemző, és csak másodsorban azért, mert maga az életkor is befolyásolja azt, hogy e kérdéskörben kinek mi a véleménye.

A vallásosság direkt hatása mindazonáltal csak ez utóbbi attitűd-indexre mutatkozott erősnek, az abortusz és a partnerkapcsolatok attitűd-indexére viszont nem. Legalább ennyire lényeges, hogy a négy faktor közül csak az első mutatott szignifikáns összefüggést az egyház befolyásának megítélésére vonatkozó kérdéssel ($r = .24$). Egybevethető ez azzal, hogy a szakszervezetek befolyására vonatkozó kérdés és az ALLAMI, SZOCIAL és KONTROL indexek között .10 és .29 közötti korrelációkat tapasztalhattunk az öt nyugati országban. Végül: az öt nyugati országban a szakszervezeti tagság és a szakszervezetek befolyásával kapcsolatos vélemény korrelációja .18 és .26 között váltakozik, az 1991. októberi felvételekben a templombjárás gyakorisága és az egyház befolyásának megítélése közti korreláció Magyarországon .16, Lengyelországban .20. Tehát az e tanulmányban felvetett három lehetőség bármely kombinációját tekintjük is a magánvaló politikai tagoltság fogalma helyes operacionalizálásának, a „vallás” tematikájával kapcsolatban ez a tagoltság Magyarországon egyértelműen létezik. Legalább egy olyan attitűd-dimenziót lehet azonosítani, amely szerteágazó témákra vonatkozó kérdések hosszú sorában ideológiailag konzisztens vélemények kialakítását teszi lehetővé. Az e tekintetben hasonló attitűdök nem a társadalomban szétszórta elhelyezkedő individuumokra jellemzők, hanem olyanokra, akik társadalmi hovatartozásuknak egy a szociális identitás-tudat alakulása szempontjából nem lényegtelen dimenziójában jelentékeny valószínűséggel hasonló helyzetet foglalnak el (és legalábbis ami a „klerikális” oldalon elhelyezkedő katolikusokat illeti, egy szervezeti értelemben is jól definiált kollektívumhoz tartoznak). Mind a tematika potenciális politikai kérdéseivel összefüggő attitűdök, mind a szóban forgó háttérváltozó összefüggést mutat a politikai élet valamely potenciális szereplője kívánatos és tényleges befolyása közti különbség megítélésével. Az involvált kérdések természetesen releváns politikai ügyek, vagy (beleértve a szexuális erkölcsöket stb.) azzá válhatnak legalábbis mindazok számára, akik a status quóval elégedetlenek: a velük kapcsolatos ideológiai törésvonalaknak „befagyottá” minősítése aligha több, mint a status quóval elégedettek átgondolatlan reakciója.

Hátralévő kérdésünk az, hogy a fentebb felvázolt konfliktus-dimenzió és törésvonal leképeződik-e a pártpreferenciákban. A főállású megfigyelők valószínűleg mind a négy fenti attitűd-dimenzióban némiképp eltérő beállítottságot tulajdonítanak a parlamenti pártoknak. Miután azonban e kérdéscsoportok közül csak az első („klerikalizmus – antiklerikalizmus”)

artikulálódott igazán az adatfelvétel időpontját megelőző politikai polémikában¹⁸, csak erről feltételezhető komolyan, hogy közvetlenül összefügg a pártpreferenciákkal. Továbbá: az MSZP híveinek alulreprezentáltsága a vallásos emberek között számos oknál fogva érthető (pl. az itt használt adatfelvételek szerint az MSZP tavaly tavaszi szavazóinak és 1991. októberi szimpatizánsainak egyaránt kb. fele volt korábban az MSZMP tagja). Ugyanígy, a KDNP, de a „klerikalizmus” kérdéskörében magát alig-alig exponáló FKgP esetében is felvethető, hogy a rájuk adott vallásos szavazatok valamilyen identitástudatot fejeztek ki, nem pedig azt a fajta *issue-voting*-ot (a saját attitűd és a párt vélt álláspontja közti hasonlóság által motivált pártpreferenciát), amire itt rá szeretnénk kérdezni. Nem csupán az a kérdés tehát, hogy korrelálnak-e a fenti attitűdök a pártpreferenciákkal, hanem hogy feltételezhető-e a kettő között kauzális kapcsolat. Azaz: pusztán azért szavaznak-e a „klerikálisabb” attitűdöket mutató személyek inkább a kormánypártokra, mert vallásos identitásukat, illetve a katolikus alsópapság egy része felszólításának hatását jutattják kifejezésre szavazatukkal, vagy azért szimpatizálnak a vallásos emberek inkább a kormánypártokkal, a többiek meg az ellenzékkel, mert a két csoportnak markánsan különböző politikai beállítottsága van bizonyos kérdésekkel kapcsolatban?

A négy attitűd-index és a pártpreferenciák közötti „bruttó” korrelációt a 7. tábla mutatja be. Mind a négy korreláció szignifikáns, de az életkor, a vallásosság, a lakóhely jellege és az iskolázottság szerinti különbségek hatásának kiszűrése után csak az első, az egyébként is legerősebb marad az. *A „klerikális – antiklerikális” attitűdök és a magyar pártpreferenciák közötti korreláció gyakorlatilag pontosan megegyezik a nyugati országok között a pártpreferenciák és az ALLAMI, KONTROL, SZOCIAL indexek között talált legerősebb összefüggéssel, azaz az állam szociális szerepvállalása és a pártidentifikáció közti nagy-britanniai etá-val.* A következő lépésben logisztikus regresszió révén kauzális modelleket próbáltam felállítani az 1991. májusi pártpreferenciákra nézve. Először az MDF-szimpatizánsokat állítottam szembe a két liberális párt híveivel, majd ez utóbbiakat a KDNP-t vagy az FKgP-t preferálókkal. Hogy az egyes esetekben szignifikáns önálló hatást mutatók mellett még milyen változókat vettem figyelembe az adatokhoz optimálisan illeszkedő modellek kiválasztásánál, az a 8. tábla alsó felén található meg.

Az MDF- vagy liberális szimpátia meghatározói tekintetében csak annyiban okoz különbséget az 1990-es szavazat¹⁹ figyelembevétele, hogy ebben az esetben 75 százalékról 83 százalékra nő azok aránya, akikről modellünk pontosan jósolja meg, hogy 1991-ben a két fél melyikére szavaznának; maguknak a releváns változóknak a köre nem változik. Egyik

esetben sincs közvetlen hatása az MDF– versus liberális szimpátiára a társadalmi státusz egyetlen összetevőjének sem, a felekezetnek sem, és a MORAL42, MORAL43, MORAL44 attitűd-indexeknek sem. Csak három dolog számít a figyelembe vett tényezők közül, méghozzá (az R statisztika tanúsága szerint) az 1990-es szavazat kontrollálása esetén egyforma mértékben: a nők, az idősebbek, és a „klerikálisabb” attitűdöket mutatók inkább maradtak az MDF mellett, mint mások, vagy ha nem szavaztak, illetve valamely negyedik pártra szavaztak 1990-ben, akkor inkább váltanának az MDF-re, mint a liberálisokra²⁰. Azaz: *maga a vallásosság (amelynek tekintetében amúgy szignifikáns különbség van a két fél hívei között) csak az életkoron és a klerikális–antiklerikális attitűdökön keresztül hat az MDF és a liberális pártok közötti választásra*. E vonatkozásban tehát úgy látszik, egyértelműen nem „szociális identitást kifejező”, hanem kifejezetten *issue-voting-ről van szó*.

Ettől eltérő kép mutatkozik a két kisebb koalíciós partner hívei és a liberális szimpatizánsok szembeállításakor. Bár az 1990-es szavazat kontrollálásának mellőzése esetén még tapasztalható volt a „klerikális–antiklerikális” attitűdök bizonyos önálló hatása a két oldal közötti 1991. májusi „választásra”, de ennek nagyságrendje csekélynek tűnt a „tradicionális” vallásosság, az életkor és a lakóhely jellegének hatása mellett. Az 1990-es szavazatnak a modellben való figyelembevétele nyomán adható optimális magyarázatot a két fél közötti 1991-es választásra a 9. tábla mutatja be. A kevésbé iskolázottak, a falusiak és a „tradicionálisan” vallásosak másoknál nagyobb valószínűséggel pártoltak át vagy maradtak hívek a KDNP–FKgP „blokkhoz”, míg a másik végleten elhelyezkedők nagyobb valószínűséggel fordultak a liberális pártok felé. A vizsgált attitűdöknek e tekintetben már semmi önálló szerepe nem volt. Tehát *a liberálisok és a KDNP–FKgP közötti választás valóban inkább függvénye egyfajta szociális identitásnak, mint a szóban forgó témákkal kapcsolatos issue-pozicióknak*²¹.

A dolgozat egyfelől ösztönözni kívánt annak szisztematikusabb átgondolására, hogy mi teremti egy társadalom politikai tagoltságát, és hogy miként tesztelhetők az e tagoltság mibenlétével kapcsolatos hipotézisek. Az állam gazdasági és szociális szerepvállalásával kapcsolatos vélemények tekintetében a bemutatott eredmények csak abban egyértelműek, hogy akár léteznek a felvetett meghatározási kísérleteknek megfelelően a nagy társadalom politikai tagoltsága, akár nem, olyan *automatizmusnak*, amely e tagoltságnak a jövőben meghatározó szerepet biztosíthatna a magyar

pártrendszerben, nem látható a nyoma. Bár önmagában véve az, hogy a baloldali pártok szavazataránya évtizedeken át húsz százalék alatt (és jobbára tíz körül) marad, korántsem precedens nélküli jelenség a fejlett ipari országok körében (lásd Kanada, Írország), a fenti gondolatmenet semmiképp nem implikálja azt, hogy Magyarország esetén is ezzel kell számolni. A prezentált adatok fényében egyrészt lehetséges az az értelmezés, hogy a magyar pártrendszerben a materiális érdek-konfliktusok dimenziója jelen van ugyan, „csak” a Nyugaton tipikussal ellentétben: 1. jelentősége a domináns szekuláris-vallásos törésvonalhoz képest alárendelt; 2. inkább a szekuláris pólus kapcsolódik a piac-hívó, és a vallásos a szociálprotekcionista állásponhoz. A nyugati adatoknak e tekintetben van egy elméleti szempontból lényeges tanulsága. Bár a szabadságjogokkal kapcsolatos pozitív attitűdök negatív korrelációt mutatnak mind az alacsony társadalmi státusszal, mind a gazdasági és szociális kérdésekben elfoglalt baloldali állásponttal, a baloldali pártok szavazói (Ausztria kivételével) ennek ellenére magasabb értéket mutatnak a SZABJOG indexen, mint a jobboldaliaké. A nagy társadalom adottságai szempontjából tehát esetleges lehet pártstratégiák befolyása a konfliktus-dimenziók tartós összekapcsolódásának mikéntjére.

Önmagában az, hogy sok „lekötetlen” szavazásra jogosult van jelen, tehát, hogy alacsony a részvételi arány, és hogy az egyéni pártpreferenciák a „rég”i” demokráciák mércéje szerint rendhagyóan instabil, viszonylag könnyűvé teszi a párterőviszonyok gyors és nagyarányú megváltozását. Mindkét itt idézett magyar adatfelvétel szerint az 1990-es szavazóknak kb. 53 százaléka változtatott szavazati szándékán a választást követő egy-másfél évben (lásd 10. tábla). Még ha el tekintünk is az egykori szavazatra való visszaemlékezések részleges pontatlanságától (lásd 19. jegyzet), és valamilyen segédfeltevések alapján úgy okoskodunk, hogy nem ezt a számot kell a vonatkozó nyugati adatokkal összehasonlítani, hanem figyelmen kívül kell hagynunk azokat az 1990-ben szavazókat, akik 1991-ben már nem szavaznának — akkor is 75 százalék alatti a „stabil” szavazati szándékúak aránya, ami még mindig alacsonyabb, mint azokban a nyugati demokráciákban, amelyekre nézve összehasonlítható adatok hozzáférhetőek (lásd Crewe–Denver 1985; Dalton et al. 1984; Rose 1974). Eszerint akár még egy baloldali párt hirtelen megerősödése sem zárható ki.

Az előadottak végül amellet érveltek, hogy egyrészt a világnézeti konfliktusok vélt dominanciája a magyar párttagoltságban legalábbis nem összeegyeztethetetlen azzal a tétellel, miszerint a pártrendszer a társadalom „magánvaló” politikai tagoltságának közvetett leképeződése, más

részt a vallási törésvonal a magyar pártrendszer tartós adottsága marad, függetlenül attól, hogy a materiális érdekkonfliktusok nagyobb szerepre tesznek-e szert, illetve hogy a baloldali vagy funkcionálisan hasonló pártok mely fél rovására növelik esetleg szavazatarányukat²².

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmányban hivatkozott, de a táblázatokban nem reprodukált statisztikai elemzéseket a szerző kérésre postázta. Postacím: TÁRKI, Bp. Frankel L. 11. H-1027.
- ² Elvben elképzelhetők olyan, a szűkebben vett politikai folyamatok valamilyen automatizmusában rejlő mechanizmusok, amelyek többé-kevésbé törvényszerűen a bal – jobb tagoltság kialakulása felé mozgatnák a magyar pártrendszert (is), de nem ismerek ezek körvonalazását célzó elméleti törekvéseket. Az az érvelés, amely szerint a nem-materiális érdekkonfliktusok köré rendeződő pártversengés szükségképpen destabilizáló hatású (Schöpflin 1990), vagy hogy ez törvényszerűen „populista”, „peronista” (Széleányi et al. 1991) stb. pártok hegemoniájához vezet, csak annyit állít, hogy a materiális érdekkonfliktusok dominanciájának nincs pozitív alternatívája.
- ³ A „*position-issue*” és „*valence-issue*” közti, eredetileg Butler és Stokes által bevezetett distinkció kidolgozására lásd Schneider 1980. A jobb megértés kedvéért hadd idézzem az ő példáját. Az 1976-os amerikai elnökválasztáson azon választók között, akik az infláció megfékezését fontosabbnak tartották a munkanélküliség leszorításánál (*position-issue*), természetesen a republikánus jelölt támogatói voltak felülreprezentálva. Ennek ellenére a demokrata jelölt profitált abból, hogy a választók az inflációt messze fontosabb problémának tartották a munkanélküliségnél, mivel a többség a hivatalban levő republikánus adminisztrációt tartotta felelősnek az inflációért (*valence-issue*). Másutt megpróbáltam 1990-es adatok alapján igazolni azt, hogy a magyar párteltek szempontjából bármennyire alternatív értékválasztásokat fejeztek is ki a keresztény erkölcsre, a békés átmenet fontosságára, a szabadságra, a radikális gazdasági változásokra stb. való hivatkozások, és bármennyire konzisztensek voltak is a választók pártpreferenciái a különböző pártokhoz köthető szlogenekre adott reakcióikkal, ezek a jelszavak a választók nagy többsége számára mégis *valence issue*t jelentettek (lásd Tóka 1990). A jelen tanulmány szempontjából lényeges — és egyelőre igazolatlan — hipotézis durván az, hogy valamiféle törvényszerűség folytán a kelet-európai pártrendszerek kialakulása idején a választói magatartás szempontjából relatíve nagyobb szerepet játszanak a *valence-issue*-k, mint általában a nyugati demokráciákban. Ezzel kapcsolatban érdekes a Medián 1991. májusi párt-imázs vizsgálatának egyik eredménye, miszerint az átlagos megkérdezett a FIDESZ-t valamivel „nemzetibbnek” tartotta az MDF-nél (lásd Hahn – Lázár 1991: 102 – 103). A tanulmány egyéb adatait is figyelembe véve a jelenség valószínű magyarázata az, hogy sok más kérdéshez hasonlóan a „nemzeti” tematika subjektíve releváns vonatkozásaiban is (pl. az ország függetlensége melletti elkötelezettség) a válaszolók nagy része a neki legrokonszenvesebb pártot tartotta a „legjobbnak”, a „nemzetiben” számára nem a szofisztikus értékválasztás bizonyult fontosnak.
- ⁴ Lásd Rose – Mackie 1984. A szerzők 19 régi demokrácia idősoros választási eredményeit tanulmányozva egybekötött megállapítják, hogy a vizsgált országok „első szabad” választásain indult 68 párt 78 százaléka „intézményesült”, azaz legalább a három azt követő választás mindegyikén országos pártként szerepelt. Az 53 intézményesült „alapító” pártnak a későbbiekben 17 százaléka tűnt csak el, a relatív többségük (40 %) azonban viszonylag jelentős szerkezeti változáson (pl. kiválás, egyesülés) ment át. A választási versengésekbe később bekapcsolódott pártok közül csak lényegesen kevesebb (53%),

míg azok közül, amelyek alapításuk időpontjától függetlenül legalább egyszer 5 százalékos feletti eredményt értek el, 76 százalékos „intézményesült”. Az elhalástól leginkább fenyegetett agrárpártok kivételével a pártok társadalmi bázisa (munkás, nyelvi, vallási, középosztályi, catch-all) alig okoz különbséget a tekintetben, hogy az egyszer már „intézményesült” párt mekkora valószínűséggel marad intakt a későbbiekben.

⁵ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy akár a legerősebb hatás is örökvényű lehetne; e tekintetben elég, ha arra utalunk, hogy az Egyesült Államokban a polgárháború utáni évtizedekben a néger lakosság túlnyomó többségében a Republikánus Pártot támogatta, leszármazottai azonban 1964-től már közel egyhangúan (90 százalékos felett) a Demokrata Pártot preferálták (Burnham 1974: 692).

⁶ Ha viszont a konfliktus-dimenzió nem új, mert már addig is jelen volt legalábbis a szavazótáborok közötti attitűd-különbségek szintjén, akkor nehéz belátni, hogy pusztán jelentőségének növekedése miatt vezetne a pártrendszer alapvető átalakulásához.

⁷ A feltevés érvényessége szempontjából lényegtelen, hogy mely pártok tekinthetők dominánsnak és melyek baloldalinak, egészen addig, amíg a kettő nem esik egybe.

⁸ A kérdések pontos szövege, az alapvető válaszmegoszlások, a minták és az egyes nyugati országokban alkalmazott súlyozási eljárások leírása megtalálható a ZUMA, 1987, TÁRKI, 1990, TÁRKI, 1991b kiadványokban. Mind a négy index konstrukciója az eredeti kérdésekre adott válaszok szimpla összeadásával történt (a „nem tudom”, stb. válaszokat középső válaszkategóriának kódolva). Ez után — az 1. tábla minőségessége kedvéért — kivonás és osztás révén az összpontszámokat a plusz 1 — mínusz 1 intervallumba helyeztem át.

⁹ Az 1991-es adatfelvételek esetén a pillanatnyi szavazati szándékot vettem figyelembe. Az 1990-es és 1985-ös adatok esetén a pártpreferenciára vonatkozó kérdések országonként eltérő jellege miatt a legutóbbi parlamenti illetve elnökválasztáson leadott szavazatot vettem figyelembe. Mivel ez az adat a brit file-ból hiányzott, ebben az esetben a pillanatnyi pártidentifikáció változót használtam (ezért van több Labour-támogató, mint tory).

Lengyelország esetében csak az országos átlagokat, szórást, valamint az egyes indexeknek a pártpreferencia-változóval való kapcsolatát kifejező *eta*-koefficiens közlöm. Ennek oka egyrészt az, hogy a többi 1991. októberi lengyel vizsgálathoz hasonló nagyságrendű volt a tévedés az egyes pártok választásokon várható szavazatarányával kapcsolatban, másrészt mert a releváns pártok nagy (következésképpen az esetek kicsiny) száma miatt több pártot kénytelenek voltunk az elemzés céljaira összevonni egymással, s ilyenformán a részletes adatok közlése hosszadalmas magyarázatokat kívánna.

¹⁰ A háttérváltozók hatásának kiszűrése többszörös klasszifikációs elemzéssel történt. A kontrollváltozók a következők voltak: foglalkozás (1. fehérgalléros vagy önálló; 2. fizikai munkás; 3. egyéb), iskolázottság (1. legfeljebb elemi; 2. szakmunkás-jellegű képzés vagy befejezetlen középiskola; 3. középiskola; 4. felsőfokú), település jellege (1. nagyváros; 3. 2000 lakosnál kevesebb; 2. egyéb), személyes jövedelem (folytonos), templombjárás gyakorisága (5 fokú skála), életkor (folytonos).

¹¹ Természetesen lehetne azzal érvelni, hogy a nyugati országok vonatkozásában az itt használtknál jobb véleményindexeket is lehetne készíteni, de mivel ez általánosságban igaz a két közép-európai országra nézve is, a vita — további összehasonlítható adatok hiányában — jelenleg nem folytatható le.

¹² A változók leírását lásd a 10. jegyzetben.

¹³ SZAKSZER: „Véleménye szerint a szakszervezeteknek mennyi befolyása van ma ... (ország neve) ?” VALL: „És a vállalatoknak mennyi befolyása van ?” A válaszkategóriákat a következőképpen vontam össze: –1: több vagy „sokkal több” befolyása van, mint kellene; 0: „annyi, amennyi helyes” vagy nem tudja; 1: kevesebb vagy „sokkal kevesebb”

befolyása van, mint kellene. A „vállalatok” szó helyett az angolszász kérdőívekben „*business and industry*”, az 1991-es megkérdések során pedig „magánkézben levő vállalatok” szerepelt.

- ¹⁴ Hasonló következtetés adódik akkor is, ha nem az attitűd-indexeknek, hanem maguknak az eredeti kérdéseknek a korrelációit vizsgáljuk.
- ¹⁵ A magyar és a lengyel vizsgálatban is a szakszervezetekben bíztak az emberek viszonylag legkevésbé (annak ellenére, hogy Lengyelországban külön-külön kérdést tettek fel a Szolidaritás, illetve az OPZZ iránti bizalmat illetően). Csehszlovákiában az IEWSS-projekt adatai szerint ugyanez az ellentmondás figyelhető meg: a megkérdettek a szakszervezetekben „bíznak” a legkevésbé, ugyanakkor az ő befolyásukat keveslik leginkább. Mindez azonban nem feltétlenül különös: a szakszervezetek a bizalommal legkevésbé megtisztelt intézmények közé tartoznak mindazon nyugati országokban, amelyekre nézve a témára vonatkozó legátfogóbb elemzés (Lipset–Schneider 1983) adatot talált, és az ott az intézményeknek mintegy funkciójukból cleve adódó bizalmi rangsorára kialakított magyarázat alapján semmi ellentmondó nincs a közép-európai adatokban megfigyelt fenti jelenségben.
- ¹⁶ A nyugati országokban természetesen a baloldali szavazók sokallták a leginkább a vállalatok (az öt ország közt az átlagos *eta* .21), és a legkevésbé a szakszervezetek hatalmát (az *eta*-átlag .37). Magyarországon 1991-ben a kapcsolat ugyan „ésszerű” volt (az MSZP-támogatók kevesellték a legkevésbé, és a liberálisok a legjobban a magánkézben levő vállalatok befolyását; az előbbieket kevesellték a leginkább, és a kormánypártiak a legkevésbé a szakszervezetek befolyását), de az összefüggések statisztikailag inszignifikánsak voltak ($\eta^2 = .09$ és $.10$).
- ¹⁷ A leglényegesebb tanulság az, hogy a különböző szavazótáborok között lényegében négy tényező differenciál. Pontossági sorrendben első a vallásosság és az életkor, öket követi a lakóhely jellege és az egykori MSZMP-tagság. E változók kontrollálása után az iskolázottság, a foglalkozás szerepe gyakorlatilag elhanyagolható vagy nulla. A KDNP és az FKGP vonatkozásában van még némi kiegészítő szerepe a nemnek és a felekezetnek is, lásd Tóka 1991b és 1990.
- ¹⁸ A „család” tematika például tudtommal csak akkor került elő a nagy nyilvánosság előtt, amikor a választási kampány vonatkozó tévé-vitájában sajnálatukat fejezték ki a későbbi koalíciós partnerek képviselői, hogy a velük ellentétes felfogást valló pártoktól senki nincs jelen, és ezért a tévénezők nem tudhatják meg, hogy miben is állnak ezek a nézetkülönbségek. Az abortusz-kérdésben egyedül a KDNP kötelezte el magát egyértelműen, de a párt parlamenti frakciója volt az, amely 1990 nyarán egy tagját rábeszélte a magzati jogokkal kapcsolatos alkotmánymódosítási javaslatának még a bizottsági fázis előtti visszavonására.
- ¹⁹ Az erre vonatkozó adat a megkérdettek 1991. májusi visszaemlékezéséből adódik. Az ilyen visszaemlékezések angliai vizsgálatok tanúsága szerint az esetek kb. 25 százalékában tévesek (Himmelweit et al. 1984: 33). Bár feltehető, hogy akkor Magyarországon még rosszabb ez az arány az itt vizsgált összefüggésben, ez nem feltétlenül lényeges. A téves visszaemlékezések ugyanis — Anglia, de részben Magyarország esetén is bizonyíthatóan — két fő forrásból származnak: 1. az egykori nem szavazók egy része úgy emlékezik, hogy részt vett a választáson; 2. a kis pártok szavazói (Magyarországon ezen adott összefüggésben bizonyíthatóan a parlamenten kívüli pártok értendőek, nem pedig mondjuk a KDNP) hajlamosak úgy emlékezni, hogy a nagyok egyikére szavaztak. A harmadik fő „tévedés-forrás” (egyész válaszolók a jelenlegi preferenciájukhoz igazítják a korábbi szavazatukról szóló visszaemlékezést) pedig csak annyiban befolyásolhatja a jelen elemzések eredményét, hogy tesztjeinket szigorúbbá teszi azáltal, hogy az 1991-eshez hasonlatosabbá „teheti” egy-egy párt 1990-es szavazótáborának profilját. Bizonyítható azonban, hogy az egyes szavazótáborok szocio-demográfiai összetételében például ugyanazok a változások figyelhetők meg akkor, ha valódi 1990-es adatokat hasonlítunk

össze a jelenlegi pártpreferenciákra vonatkozókkal, mint ha az 1991-es visszaemlékezések alapján rekonstruáljuk egy-egy párt 1990-es szavazótáborának összetételét.

- ²⁰ A vallásosság indexeinek a modellbe való beépítése a chi-négyzet statisztikákat inkább rontotta, mint javította és az eredményeket tartalmi szempontból nem befolyásolta: a MORAL41 indexnek volt önálló hatása a két oldal közti választásra, a vallásosságnak viszont nem. Ugyanígy az sem módosította a végeredményt, ha az 1990-es szavazat tekintetében az MDF-szavazókhoz kódoltam az akkori FKgP- és KDNP-támogatókat.
- ²¹ Ezt egy paradox eredmény is alátámasztja: a tradicionális vallásosság stb. tekintetében elfoglalt pozíciójuk *alapján várhatóhoz képest* — ami nyilvánvalóan nullához közeli értéket jelent — a meg sem kereszteltek szignifikánsan nagyobb valószínűséggel szavaznak a két kisebb kormánypártra. Ez feltehetőleg azzal magyarázható, hogy a vallásossággal ellentétben a vallástalanság nem hoz létre olyan szociális identitást, ami a KDNP — FKgP és az SZDSZ — FIDESZ közötti választásban kifejeződhetne, és emiatt egy bizonyos mértéken túl a „tradicionális” vallásosságtól való egyre kisebb érintettség már nem csökkenti tovább a két kisebb kormánypártra szavazás valószínűségét.
- ²² A dolgozat tehát a kakukk fészekről szól. Hogy az „idegen” fészkekben miért jött létre egy virtuális liberális többség, arra a 8. tábla adatainak, a kontinentális európai országok szekularizációs mutatóira (Szántó 1992), illetve az abortusz-kérdés és az egyház befolyása megítélésére is kiterjedő nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeinek (Times – Mirror 1991) összevetése adhatna némi magyarázatot.

HIVATKOZÁSOK

- Bruszt László – Simon János 1991. *The Great Transformation*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete. (Kézirat.)
- Budge, Ian – Dennis J. Farlie 1983. *Explaining and Predicting Elections. Issue Effects and Party Strategies in Twenty-three Democracies*. London: George Allen & Unwin.
- Burnham, Walter Dean 1974. *The United States: The Politics of Heterogeneity*. In: Richard Rose (ed.): *Electoral Behavior. A Comparative Handbook*. New York: The Free Press. 653–726.
- Crewe, Ivor – David Denver (eds.) 1985. *Electoral Change in Western Democracies: Patterns and Sources of Electoral Volatility*. Beckenham — Surry Hills: Croom Helm.
- Dalton, Russell J. – Scott C. Flanagan – Paul Allen Beck (eds.) 1984. *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Realignment or Dealignment?* Princeton: Princeton University Press.
- Haerpher, Christian 1985. *Austria*. In: Ivor Crewe — David Denver (eds.) 1985. Surry Hills: Croom Helm, 264–285.
- Hahn Endre – Lázár Guy 1991. *Hogyan látja a szabad demokratákat a közvélemény?* In: Gyekiczki András (szerk.) *Hol tart a szabad gondolat?* Budapest: Politikai Tanulmányok Intézete, 81–105.
- Himmelweit, Hilde T. – Patrick Humphreys – Marianne Jaeger 1984. *How Voters Decide? A model of vote choice based on a special longitudinal study extending over fifteen years and the British election surveys of 1970–1983*. Philadelphia: Open University Press.
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Bruce Western 1991. *Politikai mezők a posztkommunista átmenet korszakában. Pártok és társadalmi osztályok a magyar politikában (1989–90), Szociológiai Szemle (Megjelenés alatt.)*
- Körösényi András 1991. *Politikai tagoltság, 1990*. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve, 1991*. Budapest: Ökonómia Alapítvány — Economix Rt.

- Lindström, Ulf 1991. East European Social Democracy: Reborn to be Rejected. In: Lauri Karvanen – Jan Sundberg (eds.), *Social Democracy in Transition*. Northern, Southern, and Eastern Europe, Aldershot: Dartmouth, 269 – 301.
- Lipset, Seymour M. – William Schneider 1983. *The Confidence Gap. Business, Labor and Government in Public Mind*. New York: The Free Press.
- Mair, Peter 1990. (Electoral) Markets and (Stable) States. Draft Chapter for Micheal Moran — Maurice Wright (eds.) 1991. *Markets Against the State*. London: Macmillan.
- Ost, David 1991. Érdek és politika a posztkommunista társadalmakban. A kelet-európai átmenet problémái. *Valóság*, (XXXIV. évf.) 5, 37 – 43.
- Rattinger, Hans 1991. *Demographie und Politik. Befunde der repräsentativen Wahlstatistik 1953-1987*. Beitrag zur Tagung der Arbeitsgruppe „Wahl- und Einstellungsforschung“ der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft. Koblenz, 11 – 13. März.
- Rose, Richard – Thomas T. Mackie 1984. Do Parties Persist or Disappear? The Big Tradeoff Facing Organizations. *Studies in Public Policy*, (Nr. 134.) Glasgow: Centre for the Study of Public Policy.
- Rose, Richard – Ian McAllister 1990. *The Loyalties of Voters. A Lifetime Learning Model*. London: Sage.
- Schneider, William 1980. Styles of Electoral Competition. In: Richard Rose (ed.) *Electoral Participation. A Comparative Analysis*. Beverly Hills — London; Sage, 75 – 100.
- Schöpflin, George 1990. The Prospects for Democracy in Central and Eastern Europe. In: Peter Volten (ed.) *Uncertain Futures: Eastern Europe and Democracy*. New York: IEWSS, 19 – 34.
- Szántó János 1992. *Gyorsjelentés a vallásosságról*. Budapest: TÁRKI. (Előkészületben.)
- TÁRKI 1990. „TÁRKI 'C' ISSP. Vélemények a kormányzati munka szerepéről.” Budapest: TÁRKI.
- TÁRKI 1991a. *TÁRKI-E TS II. A TS-3 által támogatott „Omnibus” adatfelvétel adatai*. Budapest: TÁRKI.
- TÁRKI 1991b. *TÁRKI-INTER. Társadalompolitikai attitűdök nemzetközi összehasonlításban. Az 1991. októberi magyarországi adatfelvétel adatai*. Budapest: TÁRKI.
- Tóka Gábor 1990. Voting Behaviour in Hungary. In: Hans-Dieter Klingemann — Richard Rose: *Eastern European Election Handbook Series*, vol. 1. (Előkészületben.)
- Tóka Gábor 1991. Választási eredmények elemzése. In: Gyekiczki András (szerk.) *Hol tart a szabad gondolat?* Budapest: Politikai Tanulmányok Intézete, 165 – 192.
- Vásárhelyi Mária 1991. Az SZDSZ tagjainak véleménye gazdaságról, politikáról. In: Gyekiczki András (szerk.) *Hol tart a szabad gondolat?* Budapest: Politikai Tanulmányok Intézete, 67 – 79.
- ZUMA 1987. *The Role of Government. ISSP 1985. Codebook*. ZUMA: Köln.

MELLÉKLET

1. tábla

4 attitűd-index átlaga és szórása pártpreferenciák szerint

Ország/Párt	ALLAMI		KONTROL		SZOCIAL		SZABJOG		N=
	Átlag	St.D.	Átlag	St.D.	Átlag	St.D.	Átlag	St.D.	
<i>Ausztrália</i>									
Liberális Párt	-.44	.42	.11	.45	.03	.64	.51	.45	507
Munkáspárt	-.14	.47	.26	.40	.45	.57	.51	.49	765
Country (National)	-.44	.45	.24	.47	.18	.61	.39	.56	101
Demokrata Párt	-.42	.41	.11	.40	.31	.64	.64	.50	60
eta:	.32		.17		.31		.08*		
<i>Nagy-Britannia</i>									
Konzervatív Párt	-.36	.47	.04	.43	.26	.64	.31	.56	472
Munkáspárt	-.07	.60	.21	.39	.83	.36	.59	.50	549
Alliance	-.22	.49	.07	.39	.56	.56	.59	.47	275
eta:	.23		.19		.43		.25		
<i>Egyesült Államok</i>									
Mondale	-.31	.43	.07	.41	.25	.58	.40	.53	171
Reagan	-.44	.43	-.10	.44	-.19	.67	.33	.64	282
eta:	.15		.20		.32		.05*		
<i>Németország</i>									
CDU/CSU	-.24	.44	.01	.56	.35	.68	.11	.46	417
SPD	-.11	.46	.13	.51	.67	.54	.30	.45	334
FDP	-.30	.44	-.00	.56	.38	.69	.26	.49	49
Zöldek	-.17	.49	-.06	.51	.65	.58	.75	.29	38
eta:	.15		.13		.25		.31		
<i>Ausztria</i>									
Szocialista Párt	.11	.43	.40	.42	.68	.49	.11	.51	354
Néppárt	-.10	.40	.30	.43	.62	.56	.15	.47	298
Szabadság Párt	-.04	.47	.22	.38	.79	.31	.31	.35	30
eta:	.25		.14		.08*		.10*		
<i>Magyarország, 1990</i>									
MDF	.05	.51	.03	.48	.74	.46	.36	.54	240
SZDSZ	.02	.53	-.10	.49	.64	.59	.38	.56	161
FKGP	.10	.55	.12	.51	.79	.44	.18	.55	75
MSZP	.21	.55	.04	.50	.63	.49	-.01	.63	52
FIDESZ	.08	.46	.06	.45	.70	.54	.36	.55	63
KDNP	.11	.47	.14	.49	.73	.52	.07	.56	50
eta:	.10*		.16*		.11*		.23		
<i>Magyarország, 1991</i>									
MDF	.16	.51	.08	.51	.55	.62	x		167
SZDSZ	.09	.51	-.03	.50	.54	.65	x		140
FKGP	.08	.55	.22	.53	.81	.41	x		104
MSZP	.35	.54	.06	.57	.70	.51	x		65
FIDESZ	.08	.52	-.00	.51	.46	.66	x		291
KDNP	.19	.56	.23	.42	.78	.42	x		63
eta:	.14		.18		.21		x		
<i>Lengyelország, 1991</i>									
	.09	.51	.28	.51	.57	.57	x		512
eta:	.29		.22*		.22*		x		

* : Hat háttérváltozó hatásának kiszűrése után a kapcsolat nem szignifikáns a .05 szinten
x : Adathiány

Megjegyzés: Az ALLAMI index 1991-es és 1990-es átlagértékei a kérdések megszövegezésében történt csekély változás miatt nem összehasonlíthatók.

2. tábla

Egyes attitűd-indexek korrelációi egymással és társadalmi háttérváltozókkal
országonként

		AUS	USA	GB	D	A	H'90	H'91	PL
ALLAMI	- KONTROL	+	+	+	+	+	+	+	+
ALLAMI	- SZOCIAL	+	+	+	+	+	+	+	+
KONTROL	- SZOCIAL	+	+	+	+	+	+	+	+
MUNKAS	- ALLAMI	+	+	0	+	+	+	+	0
MUNKAS	- KONTROL	+	+	+	+	+	+	+	+
MUNKAS	- SZOCIAL	+	+	+	+	+	+	+	+
JÖVEDELEM	- ALLAMI	-	-	0	-	-	0	0	-
JÖVEDELEM	- KONTROL	-	-	-	-	-	-	-	0
JÖVEDELEM	- SZOCIAL	-	-	-	-	-	-	-	0
ISKOLA	- ALLAMI	0	-	0	-	-	-	-	-
ISKOLA	- KONTROL	-	-	-	-	-	-	-	-
ISKOLA	- SZOCIAL	-	-	-	-	-	-	-	-
SZAKSZER	- VALL	-	0	-	-	0	+	+	+
SZAKSZER	- ALLAMI	+	+	+	+	+	0	0	+
SZAKSZER	- KONTROL	0	+	+	+	+	0	0	+
SZAKSZER	- SZOCIAL	+	+	+	+	+	0	0	+
VALL	- ALLAMI	-	0	-	-	0	0	0	-
VALL	- KONTROL	-	0	-	0	-	0	-	-
VALL	- SZOCIAL	-	0	-	-	-	+	-	-
MUNKAS	- SZAKSZER	+	+	+	+	+	0	-	0
MUNKAS	- VALL	-	0	0	0	0	0	-	-
JÖVEDELEM	- SZAKSZER	0	0	0	-	0	0	+	0
JÖVEDELEM	- VALL	0	0	0	0	0	0	0	0
ISKOLA	- SZAKSZER	0	0	0	0	-	+	+	0
ISKOLA	- VALL	0	-	0	0	0	0	+	+
N =		1528	674	1502	1048	1000	981	1500	1491

+: pozitív korreláció, $p < .01$.

(Minél magasabb pontszáma van valakinek az egyik változón, annál valószínűbb, hogy a másikon is magas pozitív értéket kap.)

-: negatív korreláció, $p < .01$

(Minél alacsonyabb pontszáma van valakinek az egyik változón, annál valószínűbb, hogy a másikon is alacsony értéket kap.)

0: nem szignifikáns ($p > .01$)

3. tábla

Egyes háttérváltozók és a pártpreferencia közötti kapcsolat szorossága országonként Szimmetrikus bizonytalansági koefficiens

Háttérváltozók:

- MUNKAS: 1. szellemi dolgozó vagy önálló 2. fizikai munkás 3. egyéb
 ISKOLA: 1. max. elemi 2. szakmunkásiskola, befejezetlen középfok 3. befejezett középiskola 4. felsőfokú végzettség
 JÖVED3: 1. a legalacsonyabb jövedelmű egyharmad 2. a legmagasabb jövedelmű egyharmad 3. középső egyharmad és adathiány
 TAGSAG: a nyugati országokban szakszervezeti, Lengyelországban egykori LEMP-, Magyarországon egykori MSZMP-tagság: 1. tag 2. nem tag
 TEMPLOM: templombajárás gyakorisága, 3 fokú (ld. 5. tábla)
 FALUVAR: lakóhely 1. nagyváros 2. kistelepülés (2000–2500 lakos alatt) 3. egyéb
 KORCSOP: 1. 18–29, 2. 30–44, 3. 45–59, 4. 60– éves

	MUNKAS	ISKOLA	JÖVED3	TAGSAG	TEMPLOM	FALUVAR	KORCSOP
Ausztrália	.009	.004	.005	.021	.017	.029	.005
Egyesült Államok	.006*	.001*	.005*	.035	.014	.003*	.004*
Nagy-Britannia	.039	.022	.021	.011	.009	.008	.008
NSZK	.013	.017	.011	.029	.035	x	.002*
Ausztria	.014	.010	.011	.043	.100	.024	.004*
Magyaro. 1990	.017	.018	.008	.028	.065	.030	.041
Magyaro. 1991	.014	.035	.018	.039	.078	.023	.080
Lengyelo. 1991	.035	.083	.022	.045	.032	.101	.013*

* : A chi-négyszet statisztika nem szignifikáns a .05 szinten

x : Adathiány

Megjegyzés: A szimmetrikus bizonytalansági koefficiens azt fejezi ki, hogy mennyire tudjuk megjósolni az egyik változón felvett érték alapján azt, hogy a másik változón milyen értéket kapnak a megkérdezett személyek. Ha a két változó teljesen független egymástól, akkor a koefficiens értéke nulla, ha determinisztikus kapcsolat van köztük, akkor plusz 1.

4a tábla

A nagyobb pártok valamelyikét preferálók megoszlása foglalkozás szerint (Sorszázalékok) Anglia, Wales és Skócia, 1985. Szimmetrikus bizonytalansági koefficiens: .039

	Tory	Alliance	Labour	N=
szellemi v. önálló	47 %	26 %	27 %	537
sose dolgozott	38 %	15 %	47 %	138
fizikai munkás	27 %	18 %	55 %	622
összesen:	36 %	21 %	42 %	1297

4b tábla

A legutóbbi választáson a három nagyobb párt valamelyikére szavazók szavazatainak megoszlása a templombajárás gyakorisága szerint (Sorszázalékok) Ausztria, 1985. Szimmetrikus bizonytalansági koefficiens: .100

	ÖVP	FP	SPÖ	N=
legalább havonta	67 %	1 %	32 %	272
évente néhányszor	33 %	5 %	62 %	302
ritkábban vagy soha	14 %	11 %	76 %	108
összesen:	44 %	4 %	52 %	682

4c tábla

A „most vasárnap” a hat parlamenti párt valamelyikére „szavazók” pártpreferenciáinak megoszlása a templombajárás gyakorisága szerint (Sorszázalékok) Magyarország, 1991. október. Szimmetrikus bizonytalansági koefficiens: .070

	FKGP, KDNP, MDF	FIDESZ, SZDSZ	MSZP	N=
legalább havonta	73 %	26 %	1 %	169
évente néhányszor	42 %	49 %	9 %	195
ritkábban vagy soha	28 %	63 %	10 %	466
összesen:	40 %	52 %	8 %	830

5. tábla

A vallásosságra vonatkozó kérdések főkomponens-elemzése N=1000

PRACTPC1 PRACTPC2

magyarított			
variancia:		51 %	16 %
		faktorsúly	
EHTOK	.66	-.46	Gyerekkorában részesült-e vallásoktatásban ?
EHTOKM	.76	-.28	Hány évig részesült vallásoktatásban ?
EGYAK1	.80	-.25	Amikor gyerek volt, édesanyja milyen gyakran járt templomba?
EGYAK2	.75	-.17	Amikor gyerek volt, édesapja milyen gyakran járt templomba?
EGYAK3	.83	-.32	Amikor gyerek volt, Ön milyen gyakran járt templomba?
EIMA	.77	.29	(Jelenleg) Milyen gyakran imádkozik?
EBOLV	.55	.62	Milyen gyakran olvas otthon Bibliát?
EMISE	.75	.39	Milyen gyakran vesz részt vallási szertartásokon?
EMAS	.45	.57	Milyen gyakran vesz részt egyháza vallási szertartásokon kívüli tevékenységeiben?

Megjegyzés: A bináris EHTOK kivételével valamennyi változó 9-11 válaszkategóriás ordinális változó. A kérdések és a válaszkategóriák pontos szövegére nézve lásd TARKI, 1991a. A „nem tudom” stb. válaszokat az adott változó átlagával helyettesítettük be.

A főkomponens- és faktorelemzés a kiinduló változók közötti páronkénti kapcsolatokról indul ki. Lényegében azon a megfontoláson alapul, hogy minél erősebb a korreláció két változó között, annál valószínűbb, hogy a két kérdés ugyanazt a látens tulajdonságot méri. Az, hogy hány főkomponenst (faktort) kapunk az elemzés eredményeként, attól függ, hogy a kiinduló változók közös információtartalma a megkérdezettek hány egymástól statisztikailag független látens tulajdonságára vonatkozik. A faktorsúlyok mutatják azt, hogy az egyes kiinduló változók az egyes főkomponensekkel (faktorokkal) milyen előjellel és milyen erősen függnek össze. A kapott főkomponensek (faktorok) csak azt az információmennyiséget tartalmazzák, amely a kiinduló változókban, vagy azok egy részében közös, vagyis az egyes kérdések egyedi (a többi kérdésre adott válaszoktól független) információtartalmától elvonatkoztatnak.

6a tábla

A vallásossággal elvben összefüggő vélemények faktor-elemzése
 A változók neve, tartalma és faktorsúlya az első rotálatlan faktoron
 (GLS, sajátérték 3.89) N=1000 (Magyarázat: ld. 5. tábla)

változó	súly	a kérdések tartalma:
C01067	.26	A társadalom szempontjából mindegy, hogy az emberek házasságot kötnek, vagy pedig élettársi kapcsolatban élnek.
C01069	.23	Ma már a gyermekek számára mindegy, hogy szülei házasságot kötöttek-e vagy élettársi kapcsolatban élnek.
C01071	.26	Az lenne a helyes, ha az élettársi kapcsolatot ugyanúgy védénék a törvények, mint a házasságot.
C01075	-.50	Az, hogy egy férfi és egy nő együtt él házasságkötés nélkül, erkölcsileg nem elfogadható.
ESEX1	.60	Ön szerint, ha egy nőnek és egy férfinak már a házasság előtt van szexuális kapcsolata, ez: 1. mindig helytelen, ... vagy 4. egyáltalán nem helytelen?
ESEX2	.45	Mit gondol arról, ha egy házas férfinak és egy házas nőnek van házasságon kívüli szexuális kapcsolata, ez: 1. mindig helytelen, ... vagy 4. egyáltalán nem helytelen?
ESEX3	.23	És mit gondol az azonos nemű felnőttek közötti szexuális kapcsolatáról, ez: 1. mindig helytelen, ... vagy 4. egyáltalán nem...?
EABORT1	.21	Ön szerint a törvénynek engedélyeznie kell-e egy terhes nőnek az abortuszt akkor, ha nagyon valószínű, hogy a gyermeknek súlyos fogyatéksége lesz? (1. egyáltalán nem kellene engedélyeznie, ... 4. mindenképpen engedélyeznie kellene)
EABORT2	.28	... És ha a családnak nagyon kevés a jó védelme és képtelenek több gyermeket vállalni? (1. egyáltalán nem kellene ...)
ECSAL1	-.43	Egy férjnek az a feladata, hogy pénzt keressen; egy feleségnek pedig az, hogy gondoskodjék az otthonról és a családról.
ECSAL2	-.29	Mindent egybevetve: a családi élet megsínyli, ha a nő teljes munkaidőben dolgozik.
EVPOL1	-.53	Azok a politikusok, akik nem hisznek Istenben, alkalmatlanok közhivatalok betöltésére (pl. polgármester, képviselő).
EVPOL3	-.57	Jobb lenne az országnak, ha több erős vallási meggyőződésű ember kapna közhivatalt (pl. polgármester, képviselő).
EISHIT	.65	Ön szerint kell-e az állami iskolákban hittant tanítani? (1. feltétlenül, ... 4. egyáltalán nem).
EISIMA	.75	És kellene-e az állami iskolákban naponta imádkozni Ön szerint? (1. feltétlenül, ...)
ETILT	.53	Néhány könyv és film erősen sérti az erős vallási meggyőződésű embereket. Ön szerint az olyan könyveket és filmeket, amik támadják a vallásokat: 1. mindenképpen be kellene tiltani, ... vagy 4. mindenképpen engedélyezni kellene?

Megjegyzés: Az élettársi viszonyra és az EVCSAL1, EVCSAL3, EVPOL1, EVPOL3 kérdésekre vonatkozó válaszok kódolása: 1. egyáltalán nem ért egyet, ... 5. teljes mértékben egyetért.

A „nem tudom” stb. válaszokat az adott változó átlagértékével helyettesítettük be.

6b tábla

A változók négydimenziós rotált faktor-mátrixa
(VARIMAX rotáció, Kaiser normalizáció): a MORAL41, MORAL42, MORAL43,
MORAL44 attitűd-indexek konstrukciója. N = 1000. Az áttekinthetőség kedvéért
a gyenge (–.25 és .25 közötti) faktorsúlyokat nem tüntettük fel

magyarázott variancia:	MORAL41	MORAL42	MORAL43	MORAL44
	21 %	6 %	6 %	4 %
	faktorsúlyok			
C01067		.49		
C01069		.46		
C01071		.43		
C01075	–.30	–.40		
ESEX1	.33	.45	–.26	
ESEX2		.52		
ESEX3		.32		
EABORT1				.61
EABORT2				.68
ECSAL1			.66	
ECSAL2			.59	
EVPOL1	–.46		.26	
EVPOL3	–.60			
EISHIT	.71			
EISIMA	.77			
ETILT	.42	.27		

7. tábla

A MORAL1, MORAL2, MORAL3 és MORAL4 attitűd-indexek átlagai az 1991. májusi pártpreferencia szerinti bontásban és a pártpreferencia, valamint a szóban forgó attitűd kapcsolatának erősségét kifejező eta-koefficiensek

jelenlegi preferencia	N	MORAL1	MORAL2	MORAL3	MORAL4
		(szex)	(család)	(abortusz)	(abortusz)
		átlagpontszám			
MDF	93	-.28	-.04	-.00	.04
SZDSZ	80	.22	.08	-.15	.12
FKGP	72	-.60	-.22	.35	-.13
MSZP	34	.27	.02	-.09	.07
FIDESZ	158	.32	.20	-.18	-.04
KDNP	48	-.63	-.27	.04	-.34
eta:		.44	.21	.22	.16

8. tábla:

A jelenlegi szavazati szándék

(-1: FIDESZ vagy SZDSZ; 1: MDF) logisztikus regressziója társadalmi háttér-változókra, a vallásos bevontság mutatóira (PRACTPC1, PRACTPC2), a négy attitűd-indexre (MORAL41, MORAL42, MORAL43, MORAL44) és az 1990-es szavazatra (MDFLIB90: -1. FIDESZ vagy SZDSZ 1. MDF 0: egyéb párt vagy nem szavazott).

A lépésenkénti logisztikus regresszió végeredménye:

Azok aránya, akiknek jelenlegi pártpreferenciáját a modell helyesen jelzi előre:

FIDESZ és SZDSZ szimpatizánsok	(N=238)	: 89 %
FKGPésKDNP szimpatizánsok	(N= 93)	: 69 %
összesen	(N=331)	: 83 %

	Chi-Square	df	Significance
-2 Log Likelihood	225.833	326	1.000
Model Chi-Square	167.305	4	.0000
Goodness of Fit	300.010	326	.8461

Változók a modellben	B	S.E.	Sig	R
ENEME	.90	.35	.01	.11
ESZULEV	-.03	.01	.01	-.11
MORAL41	-.57	.22	.01	-.11
MDFLIB90	1.97	.24	.00	.41
Constant	-1.28	.76	.09	

Nincs szignifikáns önálló hatása a következő változóknak:

	Sig	
PERETT80	.53	lakóhely jellege (legalább középfokú végzettségük aránya a lakosságon belül 1980-ban)
FIATAL	.45	1. 40 éves vagy ennél fiatalabb 0. idősebb
ŐREG	.23	2. 60 éves vagy idősebb 0. fiatalabb
EBISKV	.62	iskolai végzettség (7 fokú, évekre átszámítva)
TREI	.84	(utolsó) foglalkozásának presztízs-score-ja
NEMKERE	.64	1. nem keresztelték meg 0. egyéb
KATOLIK	.56	1. katolikus 0. egyéb
REFORMA	.62	1. református 0. egyéb
PRACTPC1	.67	tradicionális vallásosság
PRACTPC2	.29	vallásos a családi hagyományok ellenére
MORAL42	.21	partnerkapcsolatok libertárius megítélése
MORAL43	.49	konzervatív családeshemény
MORAL44	.48	abortusz-pártiság

Megjegyzés: Az egyes változók hatásának szignifikanciaszintje a 'Sig' feliratú oszlopban látható. Hogy melyik változó gyakorol nagyobb hatást a pártpreferenciára, és hogy mi ennek a hatásnak az előjele, arról az 'R' feliratú oszlop tájékoztat.

9. tábla

A jelenlegi szavazati szándék

(-1: FIDESZ vagy SZDSZ; 1: FKGP vagy KDNP) logisztikus regressziója társadalmi háttérváltozókra, a vallásos bevontság mutatóira (PRACTPC1, PRACTPC2) a négy attitűd-indexre (MORAL41, MORAL42, MORAL43, MORAL44) és az 1990-es szavazatra (FKDLIB90: -1. FIDESZ vagy SZDSZ; 1. FKGP, vagy KDNP; 0: egyéb párt vagy nem szavazott). A lépésenkénti logisztikus regresszió végeredménye.
(Rövid magyarázat a 8. tábla alján.)

Helyesen besorolt esetek aránya:

FIDESZ és SZDSZ szimpatizánsok	(N=238)	: 95 %
FKGP és KDNP szimpatizánsok	(N=120)	: 91 %
összesen	(N=358)	: 94 %

	Chi-Square	df	Significance
-2 Log Likelihood	126.360	352	1.000
Model Chi-Square	330.303	5	.0000
Goodness of Fit	315.527	352	.9192

----- Variables in the Equation -----

Változók	B	S.E.	Sig	R
PERETT80	-.09	.04	.01	-.10
EBISKV	-.23	.08	.01	-.11
NEMKERE	3.21	1.30	.01	.09
PRACTPC1	1.58	.33	.00	.21
FKDLIB90	3.39	.42	.00	.37
Constant	1.79	.85	.04	

10. tábla

Az 1990. márciusi szavazattal kapcsolatos visszaemlékezések és a pillanatnyi pártpreferenciák összehasonlítása két adatfelvételen

időpont:	1991. május	1991. október
	a megkérdezettek százalékában	
stabil pártpreferencia	34	30
kormánypártok közötti váltás	1	2
liberális pártok közötti váltás	3	4
ellenzékiről kormánypártra	1	2
kormánypárttól ellenzékire	6	6
egyéb váltás	2	2
91-ben már nem szavazna, vagy nem tudja, kire	27*	18*
90-ben nem szavazott, vagy nem tudja, kire	26*	37*
összesen:	100 %	100 %
megkérdezettek száma:	1000	1500

* A két adatfelvétel közti eltérés kérdezéstechnikai különbségekből származik.

**AZ MTA POLITIKAI TUDOMÁNYOK INTÉZETE
KIADVÁNYAI 1992-BEN**

ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁSOK 1990.
Szerk.: Bóhm Antal, Szoboszlai György

RENDSZERVÁLTÁS ÉS IFJÚSÁG
Szerk.: Gázsó Ferenc, Stumpf István

**MENEKÜLŐK, VÁNDORLÓK, SZERENCSET PRÓBÁLÓK
AZ MTA PTI NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓ KUTATÓCSOPORT ÉVKÖNYVE**
Szerk.: Sík Endre

**Torkos Veronika – Kárpáti Zoltán – Vágvölgyi András
KÖZÉPVÁROSOK A MÉRLEGEN**

ÁLLAM ÉS POLGÁR
Szerk.: Csepeli György, Kéri László, Stumpf István

Bóhm Antal – Táll Éva: PÁPA A REZISZTENS VÁROS

Simon János – Bruszt László: CODEBOOK

**Vass Henrik – Vida István
A KOALÍCIÓS KORSZAK PÁRTJAINAK
SZERVEZETI SZABÁLYZATAI 1944–1948
(az ELTE Politológia Tanszékével közös kiadvány)**

BITKORSZAK
Szerk.: Tamás Pál, Várnai Györgyi
(az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központjával közös kiadvány)

**Tamás Pál – Várnai Györgyi:
CSÚCS-TECHNOLÓGIÁK – DÖNTÉSI CSÚCSOK**
(az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központjával közös kiadvány)

Tamás Pál – Várnai Györgyi: MODERNIZÁCIÓS SZIGETEK
(az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központjával közös kiadvány)

Kéri László: BETWEEN TWO SYSTEMS

A kiadványok megvásárolhatók:

MTA POLITIKAI TUDOMÁNYOK INTÉZETE
Budapest, VI. Benczúr u. 33. fsz. 10.
